

BULLETIN

KNOB

*Tijdschrift van de
Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*

JAARGANG 84 · NUMMER 1 · FEBRUARI 1985

Bohn, Scheltema & Holkema

INHOUD

J. D. Bangs
THE LEIDEN PIETERSKERK WEST END, 1512-1637
pag. 1

J. G. N. Renaud
EN DE BOER, HIJ PLOEGDE VOORT....
pag. 16

Boekbesprekingen
pag. 19

Archeologisch nieuws
pag. 30

KNOB
Nieuws van de Bond en actuele informatie
pag. 40

Instructies voor auteurs
pag. 44

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana

BESTUUR

S. Buddingh', voorzitter
drs. P. Nijhof, secretaris, p/a Huis de Pinto, St. Antoniesbree-
straat 69, 1011 HB Amsterdam
mr. G. A. A. Conyn, penningmeester, Wilhelminapark 60, 3581 NP
Utrecht.
drs. B. Bakker, mr. F. L. M. de Gou, drs. U. F. Hylkema, H. J.
Jurriëns, drs. P. L. Kan-van Dishoeck, A. M. Meyerman, drs. T. A.
S. M. Panhuysen, ir. W. B. J. Polman, drs. M. A. Prins-Schimmel, ir.
N. C. G. M. van de Rijt, drs. H. Sarfatij, dr. D. P. Snoep, ir. F. W.
van Voorden.

BULLETIN KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond,
tevens Orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en
voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

REDACTIE

ir. A. van Drunen, drs. E. Elzenga, drs. M. de Haas, mr. J. Korf,
drs. A. J. C. van Leeuwen, prof. dr. J. G. N. Renaud, drs. C. Rogge,
drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de Monumenten-
zorg), drs. C. H. Slechte, drs. H. Stoepker, dr. H. A. Tummers
(eindredacteur), drs. C. C. S. Wilmer, H. J. M. Zantkuyl.

REDACTIESECRETARIAAT

Bureau KNOB, Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB
Amsterdam, tel. 020-277706. Alleen geopend 's maandags en
's woensdags van 9-17 uur.

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar.

Aanmelding als lid, opgave van *adreswijziging* of van beëindiging van
het lidmaatschap voor 1 december te zenden aan de *secretaris* van de
KNOB: Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amster-
dam.

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december.

Jaarlykse contributie (Bulletin inbegrepen):

- lid KNOB f 65,-;
- instelling, vereniging enz. lid KNOB f 100,-;
- jeugdlid tot 27 jaar f 40,-

De leden ontvangen in het begin van het jaar een acceptgirokaart.
Betaling bij voorkeur met deze kaart.

Postgiro 140380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Losse nummers, jaargangen en banden

Uitsluitend verkrijgbaar bij het secretariaat Huis de Pinto, St. Anto-
niesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam.

- Losse nummers (voorzover voorradig) f 15,- per aflevering;
- jaargangen: prijs op aanvraag;
- banden: prijs op aanvraag.

Advertenties

Informatie en tarieven zijn verkrijgbaar bij Bohn, Scheltema & Hol-
kema, Emmalaan 27, 3581 HN Utrecht, tel. 030-511274.

JEREMY D. BANGS*

THE LEIDEN PIETERSKERK WEST END, 1512-1637

ASPECTS OF REBUILDING AND CHANGE

The 1512 collapse of the west tower of Leiden's Pieterskerk made a deep impression on the population. It occurred in a time of war, plague and economic disaster. Reconstruction of the west end had to be undertaken and it is interesting to consider how this could be accomplished. The resulting west front originally looked like the transept façades of the Leiden Hooglandsekerk, but enlargements of the nave organ have altered the appearance. The last major enlargement (1637) rendered superfluous the small choir organ, which was moved nearly a century later to another Leiden church. Lucas van Leyden's Last Judgement triptych is a memorial to Van Swieten, one of the church masters. The plague, which killed a great part of the population, apparently influenced the iconography of the painting. It originally hung near Van Swieten's grave in the reconstructed west end. The context of reconstruction to the glory of God in the midst of death is more plausible as an explanation of iconographic innovation than the possibility that Lucas van Leyden was visually presenting Lutheran ideas in 1526.

THE TOWER COLLAPSE AND OLD TESTAMENT WARNINGS

The ca. 100-meter tall west tower of the Leiden Pieterskerk collapsed in the night of March 4-5, 1512. An eye-witness report by Henrick Florisz. (see Appendix) describes the destruction of the westernmost bays of

the church. The organ, however, remained hanging on the tower stump inside the nave. A week earlier, stones had fallen during a sermon on the first day of Lent, causing panic among the congregation. The City Council ordered a procession with the Holy Sacrament to be held in thanksgiving that no one was seriously injured when the tower fell.¹

Henrick Florisz.'s report indicates the direction of local feeling: Leiden had been in a panic and had considered itself warned ten days before the tower fell. The people had certainly been called to repentance in the sermon of the first Sunday in Lent. It scarcely needs proof to state that people thought God would provide preliminary warnings, and, if the people did not repent, that God would punish the people for whatever sins had necessitated the warnings. Evidence for the presence of just this feeling is present in court records of a sentence about a man who had married a widow and had then begun an affair with her thirteen-year old daughter, who bore him two children.² After tolerating the family situation for thirteen years, the wife eased her conscience by complaining to the court. The court banished the man in 1532 to stay out of Leiden for forty years, and it banished his step-daughter (now twenty-six years old) to stay in Leiden for three years. The court remarked that the situation was 'all contrary to God's commandment and also contrary to the ordinances and teachings of the holy

* The author studied art history at the Universities of Chicago and Leiden. He received his doctorate in 1976 with the dissertation *Documentary Studies in Leiden Art and Crafts, 1475-1575*. He wrote three other books and contributed to several periodicals. He is now *wetenschappelijk medewerker* at the Leiden Municipal Archives.

All documents cited are in the Leiden Municipal Archives except the reference in note 27.

1 S.A. 387, folio 32 verso.

2 R.A. 4, folio 63, 3 August 1532.

church, so that to the extent the activity was left unpunished, various plagues might occur'.³

In 1512 the Leiden burghers had much to fear. The war with Gelderland was again a major threat to safety; the militia had to be called up.⁴ The city hall tower was in imminent danger of collapse.⁵ Grain was scarce. The next year, 1513, was a pest year.⁶ The war continued, with all burghers active in improving city defense walls and watches. Grain scarcity combined with further epidemic years in 1515, 1516, 1517, 1518, and 1519, while the war with Gelderland and additionally with Friesland was more or less continuous.⁷

'LOT AND HIS DAUGHTERS' IN LEIDEN

Several Leiden artworks should be viewed in this context: the paintings of Lot and his Daughters often ascribed to Lucas van Leyden (Rotterdam, Paris, London and another in a private collection) and a stained-glass panel from Leiden (Leiden).⁸ The putative Lucas paintings have usually been dated ca. 1509, by comparison with his engravings. Most recently, how-

ever, E. L. Smith has rejected the ascription, also on stylistic grounds.⁹ Whoever may have painted them, they differ from most other depictions of the destruction of Sodom in the prominence given to a falling church tower.¹⁰ These paintings can be considered typological references to the fall of the Pieterskerk tower, carrying the kind of moral warning seen in contemporary reaction to the sequence of the commotion during the first sermon in Lent and the subsequent collapse of the tower.¹¹ The paintings may not be by Lucas, but they could be by one of his family members (his father Huych Jacopsz. and his uncle Floris Jacopsz. were painters, as was his brother Dirck)¹² or by another Leiden painter. The paintings and glass panel should in any case be dated in or shortly after 1512.

Lucas van Leyden himself definitely depicted a subject related to the events of this period, in particular, to the famine and epidemics. His engravings of the *Story of Joseph* from 1512 can be seen typologically, together with the painting in Rotterdam depicting *Potiphar's Wife*.¹³ Lucas sought his example for the composition of two of the engravings in a single illustration of the story from Schedel's *Nuremburg*

3 '... al contrarie Goids gebot ende oick contrarie dordonancien ende inzettinge der heyliger kercke, daer doer zekere plagen zouden moogen gebueren, zoe verde tzelve niet gecorrigiert en worde, ...'

4 S.A. 387, folio 33 recto.

5 S.A. 383 (Vroedschapsresolutieboek '111'), 5 May 1512, 6 July 1512, etc.; S.A. 591 (T.R. 1511-1512), folio 49 verso, folio 66 verso.

6 S.A. 1881, permission granted by the vicar of the Bishop of Utrecht to Jan van Matenese, knight, to have a portable altar at his family's castle (outside town) during the epidemic year 1513.

7 S.A. 387, folios 46 recto, 47 recto, 48 verso, 49 recto, etc.; proclamations about the 'pest' as well as about the burghers' required war activities are here found in the sequence of day-to-day proclamations of civic ordinances. There was a truce with Gelderland, which was effective by 1519, for which negotiations had started in 1517. The troops of Gelderland had come up to Leiden's walls and had burned down houses right outside the city gates during these war years. The war with Friesland started occupying public attention in this period in 1516. Leiden's Baltic trade, fishing industry, and trade with England and Flanders were directly affected by Frisian naval offensives. Normal life was interrupted by calls for funds and troops from the burghers.

8 See M. J. Friedländer, *Early Netherlandish Painting*, x, *Lucas van Leyden and Other Dutch Masters of His Time*. Leiden/Brussels 1973, nos. 115 and Supp. 168 I and II (plates 92 and 93). The stained-glass panel is in the Leiden Municipal Museum 'De Lakenhal' (inv. no. 7681).

9 The paintings are not included in R. H. C. Vos' 'Catalogus' section on paintings in his *Lucas van Leyden*. Bentveld/Maarsse 1978. They are specifically considered 'Incorrect Attributions' in E. L. Smith, 'The Paintings of Lucas van Leyden' (Ph.D. diss., The University of North Carolina at Chapel Hill, 1981), 413, 414.

10 This statement is based on comparison with numerous other depictions, including those available in the *DIAL* and the Bartsch illustrations arranged iconographically at the Prentenkabinet/Kunsthistorisch Instituut, Rijksuniversiteit Leiden.

11 See L. Silver and S. Smith, 'Carnal Knowledge: The Late Engravings of Lucas van Leyden,' in *Lucas van Leyden Studies* (= *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 29 (1978)), 239-298, especially 255; and J.-P. Filedt Kok, *Lucas van Leyden - grafiek* (catalog, Rijksprentenkabinet, 1978), 49-61, for a discussion of the subject 'Lot and his Daughters' as an example of the theme 'Women's Wiles'.

12 On the family of Lucas van Leyden, see E. S. Jacobowitz and S. L. Stepanek, *The prints of Lucas van Leyden & His Contemporaries*. Washington 1983; K. G. Boon, 'The life and work of Hugo Jacobsz. before 1500', *Essays in Northern European Art Presented to Egbert Haverkamp Begeman*. Groningen 1983 and my *Cornelis Einbrechtsz.'s Leiden, Studies in Cultural History*. Assen 1979.

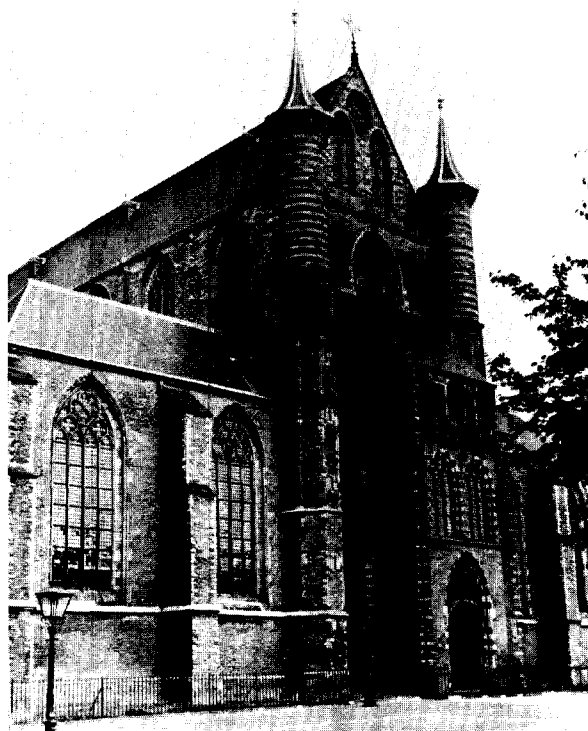
13 Illustrated in Friedländer, *E.N.P.*, 10, *Lucas van Leyden and Other Dutch Masters*, plate 119; color reproduction in Vos, *Lucas van Leyden*, no. 138; correct dating and discussion of underdrawing in Filedt Kok, 'Underdrawing and other technical aspects in the paintings of Lucas van Leyden,' in *Lucas van Leyden Studies*, 1-184, especially 26-31.

Chronicle.¹⁴ This story of Joseph's interpretation of warning signs and the subsequent famine in Egypt could easily be seen as having contemporary applicability.

RECONSTRUCTION, 1513-1518

Leiden was faced with reconstruction of the west front of the Pieterskerk. The tower had been incorporated in the nave, flanked by the two parallel nave aisles on each side, with the baptistry forming an additional octagonal chapel on the southwest corner. The first intention was to rebuild the tower. A painting depicting the church with such a tower represents either the old tower or the intended design.¹⁵ To raise funds, Leiden obtained certain income associated with indulgence. Gifts to the building fund were to be assigned by confessors of penitents, who were also guaranteed exemption from a prohibition against eating dairy products during Lent, because of general food scarcity in 1513. Despite gifts or other income, the Pieterskerk was still quite poor in 1515, according to the City Council in a statement issued for regulating the use of the church bells.¹⁶

The city of Leiden was at this time essentially bankrupt. Its creditors were restrained from attaching the burghers' property only by the imposition of a suspension of payment granted by the central government in 1493 and continued until the 1570's.¹⁷ There was no source of money in Leiden great enough to have paid for construction of a new tower. Nevertheless, the organ was rebuilt and organists from various cities visited the Pieterskerk to test and tune the organs in 1518.¹⁸ This means that the west front (ill. 1) was by then completed, because the larger organ was on the

Ill. 1. The Pieterskerk West Front (photo N. v. d. Horst).

inside of the west wall of the nave. The rubble was still being cleared in November, 1512, so the reconstruction can be said to have taken only five years.¹⁹

What was done to close off the demolished west end of the church? Damage to the west ends of the side aisles was repaired. The base of the old tower had formed three solid walls inside the nave. The tower stump was removed, opening the area to the rest of the church. The organ from the 1440's, described by

14 See: *The Nuremberg Chronicle, A Facsimile of Hartmann Schedel's Buch der Chroniken printed by Anton Koberger in 1493*. New York 1979, blat xxvii recto.

15 The painting's original shape allowed the tower to stick out above the rest of the panel showing the length of the church. Similar panels with vertical planks for the towers are known for the Haarlem St. Bavo and the St. Maarten at Zaltbommel. Such paintings may have been used to stimulate donations to the building fund.

16 S.A. 387, folio 50 recto. The bells were cast in 1513 by Gobelinus de Moer.

17 See my 'Holland's Civic Lijfrente Loans (xvth Century): Some Recurrent Problems', in *Publications of the Centre Européen d'Études Burgondo-Médianes*, 23 (1983), 75-82. For contemporary in-

formation, see R. Fruin (ed.) *Informacie up den staet faculteyt ende gelegenheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslandt om daerna te reguleren de nyeuwe schilaele, gedaen in den jaere 1514*. Leiden 1866.

18 S.A. 597 (T.R. 1517-1518), folio 53 recto: Item opten xxviten dach van Octobri soe worde vander stede wegen geschoncken den meester die de orgelen in Sinte Pieterskerck gemaect hadde ende den organisten uuyt diversche steden ende plaetsen alhier binnen deser stede gecomen om voirs. orgelen te proven off zy accorderende ende volmaect waren 1111 stede kannen Rijns wijns den stoop van viiii groot, facit £ 2/2/8.

19 S.A. 592 (T.R. 1512-1513), folio 68 recto: 'On November 17, 1512, the fullers were working in the Pieterskerk churchyard to clear away the rubble and stone from the fallen tower, and found the city privileges that had been preserved in the tower ...'

Henrick Florisz. as still hanging after the tower collapsed, was thus removed with the tower base.²⁰ A new organ was built (possibly incorporating parts of the older organ), so we shall pay attention to how organs affected the changing appearance of the west front of the nave. To replace the tower, the two westernmost bays of the present nave were built, continuing a nave design already established – a clerestory above blind triforium niches on two arches resting on columns to carry the walls to the west end. It has long been observed that the three-quarters attached columns once marking the inside corners of the old tower were retained. The remaining quarter segment was filled with visibly new stone, making free-standing columns consistent with the general design of the other columns of the nave arcade.²¹ Old photographs show that the westernmost two bays were faced with stone, in contrast to the rest of the nave clerestory, which was brick, on the exterior. The present stone facing dates from the 1920's.

During the recent restoration I noticed that the pair of columns used to carry the walls two bays to the west end were not new in 1512-1513 (ill. 2). Their capitals do not show the precision of carving seen in the post-1512 quarter-section of the formerly attached columns just mentioned. That precision is, however, also seen on the half-round capitals marking the tops of the attached columns at the end of the nave arcade against the post-1512 west wall. The two free-standing columns added where the tower had been are distinctly like the earlier work in the nave (in place ca. 1450) with capitals carved like the work seen on the earlier columns and on the pre-1512 three-quarter capital (ill. 3) of the formerly attached columns now second from the west end. Moreover, the northern one of these two columns added where the tower had been does not fit properly on its polygonal base. There is a very irregu-

lar transition from the polygon to the drum. Such gross adjustment in transition is a type of misfitting seen nowhere else in the church. The source of the two older columns was not difficult to discover. The nave originally extended without interruption of the main arcade at the transepts (the wooden barrel-vaulting still extends without a junction with the transepts). The transepts are the width of two bays, which obviously required two columns no longer present at the middle point, since the nave extended directly to the choir before the transepts reached clerestory height. The location of the two columns has always been known, because the masonry foundations had to be kept in mind in the placement of graves. The column foundations are recorded in the Pieterskerk grave registers.²²

The Pieterskerk had two good columns. Transepts as high as the nave and choir were already planned. Thus in 1512 the mid-fifteenth-century columns standing in the center of the transepts at the choir crossing, along the line of the nave and choir arcade, provided an ingenious solution to the problem of obtaining costly, carved stone columns suddenly needed to support the two westernmost bays in the nave.

Leiden's credit was so low that neither the city nor any corporation in it (such as the churchmasters) could contract debts large enough for the stone required for rebuilding the western end of the nave or for building the clerestory of the transepts, whose vaulting was completed in 1565.²³ Besides the stone itself, there would have been freight charges and tolls along the import routes. War prevented importing the Bentheimer stone from the east and war interrupted transport of the yellow sandstone from the south. The shipment would have required city administrative help, with messengers to the quarries, to the various toll points, and to local burghers in connection with arranging to

20 Magister Jan Rosa, famous for his *Memorialen of the Court of Holland* (whose *secretaris* he was as well as being Leiden's city clerk), had donated money for the construction of the organ. His estate still owed 48 placken of the promised gift when the estate was inventoried after his death (see R.A. 51 (1446-1466), 24 October 1447). A. Mulder, 'Iets over de Leidsche Pieterskerk, hare geschiedenis en architectuur,' *Bulletin uitgegeven door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 5 (1903-1904), 54-87, mentions (p. 68) that the Leiden organ was to be used as a model for the organ of the Oude Kerk, Delft, which was to be built

in 1455. The Delft document is published in M. A. Vente (ed.) *Bouwsteenen voor een geschiedenis der toonkunst in de Nederlanden*, 3 (Amsterdam 1980), 69-70.

21 F. H. ter Kuile, *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, VII, *De Provincie Zuidholland, Eerste Stuk: Leiden en Westelijk Rijnland*. The Hague 1944, 63, for a floor-plan with cross-hatching indicating this alteration of the columns.

22 Inv. Ned. Herv. Gemeente, Afd. VIII, Graafboeken Pieterskerk, 1581, 1610, etc.

23 See my *Cornelis Engebrechtsz.'s Leiden*, 113, note 6 for reference.

Ill. 2. First nave capital on north side, here identified as ca. 1450 and once located in the nave arcade at the crossing (photo author).

Ill. 3. Second nave capital (ca. 1450) on north side, counting from the west, which was formerly attached to the tower. Notice the quarter section added in 1512, with finer carving (photo author).

unload the stone. Even if the stone had all been donated, there would have been civic gifts of wine to representatives of the donors and representatives of the toll collectors if tolls were waived. Such gifts are not present among the many listed in the city treasury records, which are preserved.²⁴

Under the unavoidable necessity of closing off the Pieterskerk west front, there was one possible source for stone in Leiden itself: the material intended for the St. Pancras (Hooglandse) Kerk, which was then still under construction and whose nave clerestory and west front were never completed.²⁵ The stone types

²⁴ The only year missing from this period is 1517.

²⁵ For photographs, etc., see Ter Kuile, *Leiden en Westelijk Rijnland* (see note 23). Further, see Kerk. Arch. 416, *Memorialeboek B*; and 417, 'C' (continuation of A and B: significant donations decreased in number after 1475 and became entirely inadequate for financing further construction after 1500. See the Leiden Municipal Archives exhibition catalog *De Hooglandse Kerk*, 1979, 3-6 for a short history of the construction of the church, by B. N. Leverland.

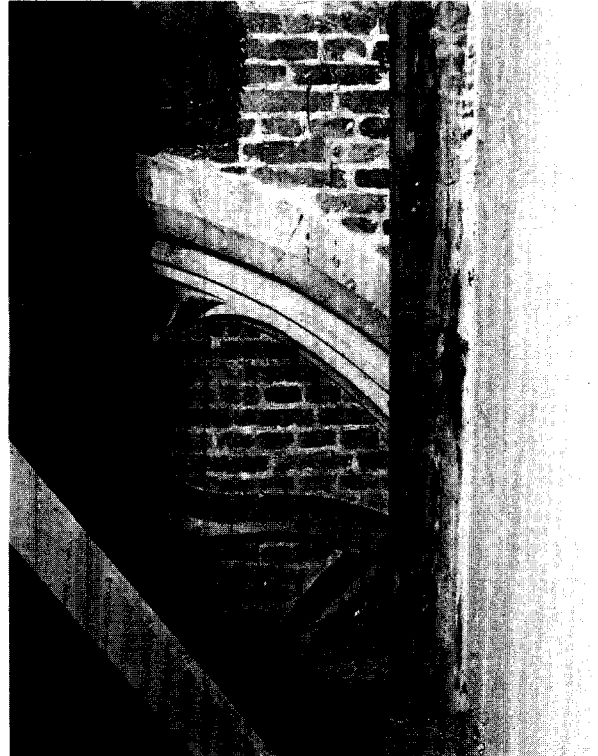
Ill. 4. The west front as rebuilt in 1512-1518 (drawing author).

used on the Hooglandsekerk (*Gobertange, Ledesteen, and Bentheimertsteen*) are found on the west end of the Pieterskerk and facing the Pieterskerk transepts.²⁶ The Hooglandsekerk stone was evidently diverted for rebuilding the west end of the Pieterskerk, with a clerestory resting on columns from within the church, whose removal required completion of the Pieterskerk transepts. All this construction occurred at a time when Leiden could not obtain stone in such quantity outside its own walls. It may be remarked that no references are found for gifts or civic loans to pay for and transport any stockpiled stone belonging to stonecutters in some other city of Holland.²⁷

THE WEST FRONT

The Pieterskerk west front design provides the strongest support for the hypothesis (ill. 4). It must be described without the porch added later. The façade is flanked by turret stairs, octagonal at the base and becoming circular for a section at the top, ending in spires resting on corbelled arches. These turrets have horizontal moldings at four intermediate levels and at their tops. The lowest molding continues the base of the aisle windows. The next divides in half the space from the first to the third. The third continues the gutter molding at the top of the aisle walls, forming an uninterrupted horizontal across the entire west front. The fourth molding comes about halfway between the aisle gutter line and the corbels announcing the spires surmounting the turrets.

Up to the level of the top of the aisle walls the turrets are undecorated octagons. Their corners are strengthened by angle stones of various sizes cut to make the transition from one side of the octagon to the next. From the third to the fourth molding, each

Ill. 5. The Pieterskerk west front; one of two blind tracery windows now inside the bellows chamber of 1637. The molding under the main west window is seen above the tracery, five bricks higher (photo courtesy H. Sloos).

of the five visible sides of the turret design is defined by distinct, sharply-cut corner mullions with tracery at the top (this produces panelling, since the sculpted stone is not on a window). The turrets then become round, with brick and stone banding up to the corbel row below the top molding. The façade between the turrets has a large main door (now within the porch) above which are the remains of two blind windows (ill. 5), which were never glazed.²⁸ Part of one side of

²⁶ The transepts had been brought up to aisle level before 1512. The Pieterskerk grave registers mention graves in the transepts of people buried before 1512. The north transept, still divided from the crossing by the nave arcade, was called the 'Lochorst Chapel' (Graafboeken 1581 and 1610). In it was the grave of Adrian Jansz. van Poelgeest, later acquired by Willem van Lochorst, then by Vincent van Lochorst, on the spot now occupied by the tomb of J. Polyander, carved by Rombout Verhulst. This is the location of the original placement of the Van der Does-Van Poelgeest triptych by Cornelis Engebrechtsz.

²⁷ At about the same time, the third Leiden parish church (OLV)

sold pre-cut stone for arches to the convent Leeuwenhorst: ARA, Arch. Leeuwenhorst, Rek. no. 177 (1519/20): OLV kerk Leiden ghewrochte harde steen dair die boeghe vanden cappelle op oevre gheslaghen is xvi groet ende Cornelis den Dubbelde voir maenich voeten ende een deel lijsten, v Rijns gulden - £ 13/1/4. (My thanks to drs. G. de Moor for this reference.) Sale of stone by the Hooglandse Kerk for use at the Abbey of Rijnsburg is documented for 1519-1520. See my article 'Rijnsburg Abbey: additional documentation on furniture, artists, musicians and buildings, 1500-1570', *Bull. KNOB*, 74 (1975), 184.

²⁸ The windows are mentioned by Mulder (see note 22), Ter Kuile

the northern window is visible outside beside the north edge of the porch. The third molding, continuing across the façade at aisle-roof level, is now mostly blocked by the porch. The molding marks the base of the large fourlight central nave window, deeply inset and formerly glazed.²⁹ The point of the window meets an incomplete pendant finial, which merges with the molding above, that is the edge of a walkway between the turrets. The walkway was planned to have a stone balustrade. The stones for that balustrade's ends are still found on the turrets. The finial above the central window would thus have merged with the balustrade tracery. There is no indication that such a balustrade was ever built. Above the walkway the gable is set back and has two blind windows with tracery and stone facing and above them a small round traceried window to illuminate the space over the nave's high wooden barrel vault. The roofline molding ends in a crocketed finial supporting a wrought-iron cross.

Comparison of the design of the Pieterskerk west front with façades of other churches shows that only the transept façades of the Leiden Hooglandsekerk combine such turret designs, walkway and other details.³⁰ The similarity would be more obvious if the balustrade were complete and if the west porch had not been added. Stone for such things as columns, capitals, and decoration was imported already cut. We may therefore safely assume that the need to close off the Pieterskerk west front led to the use there of material that had been acquired in the later fifteenth century for use in completing the Hooglandsekerk.³¹

(see note 23), and H. Visser, 'Het Poortaal aan de Westergevel van de St.-Pieterskerk.' *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudbeidkunde van Leiden en Rijnland*. 1, 1904, 153-160. The absence of vertical grooves for glass in the tracery as well as the remains of the original masonry along the tracery, indicates that these were blind windows.

29 The tracery was provided with grooves for glass and there is weathering on the outside and none on the inside along sections now under the roof of the 1637 bellows chamber.

30 For a similar, mid-fourteenth-century brick façade, see the abbey church of Pelplin (Poland), illustrated (no. 108) in B. Knox, *The Architecture of Poland*. London 1971; see also the transepts of the St. Georg, Wismar, and the St. Marie, Stralsund. The transition to drum-form turrets and the walkway above the window differs significantly from the transept design of the Rotterdam St. Laurenskerk. Comparison with the north transept of the St. Maria Magdalenakerk, Goes, shows well-known nearly exact duplication of the transept design of the Leiden Hooglandsekerk, with the exception of the turrets.

THE ORGANS AND THEIR ENLARGEMENT: ALTERING THE FAÇADE

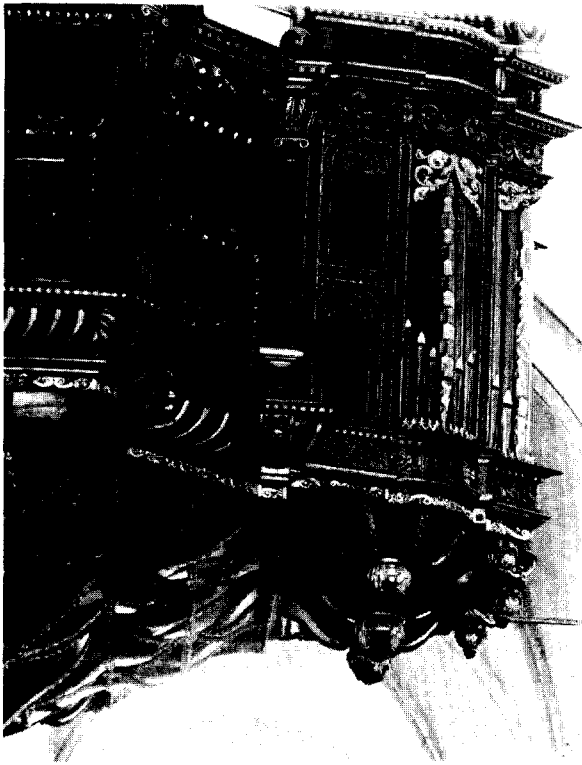
The first organ placed in the renovated west end of the Pieterskerk was tuned by various experts in 1518, having been built by Jan van Covelens.³² There is no indication that it required a west porch. Access would have been in the passage in the wall behind the two blind windows. The organ case must have taken the new west window into account, and it is the organ which probably accounts for the relative narrowness of that window. The longest pipes would have been placed on each side of the window, with smaller pipes in the center, as in the late-fifteenth-century design for the Utrecht St. Marie, known from Saenredam's drawing. The arrangement is also known from the organ in the Fugger Chapel, St. Ann's, Augsburg (1512-1518). Such an organ design, planned together with the façade, results in the present exterior arrangement, whose proportions are strikingly different from, for example, the west front of the Haarlem St. Bavo, where originally there was no organ against the west wall.

The next organ was built from 1540 to 1553, apparently by Claes Heynricxz. Niehoff, who was the person keeping it in repair in 1561.³³ The main casework of the *rugpositief* (ill. 6) of that organ is preserved.³⁴ In an earlier article about this organ,³⁵ I assumed inaccurately that Niehoff had also been responsible for the width and tower design of the present great organ, not then being aware of the care with which the Van Ha-

31 The width of the Pieterskerk nave is about 1½ meters greater than that of the Hooglandsekerk. That does not matter, because width and height of the Pieterskerk façade rely on the brickwork, not on stone used at edges and as decoration.

32 See note 20; see further the church records mentioned in connection with the construction of the Pieterskerk pulpit to designs by Pieter Cornelisz. Kunst, in my *Cornelis Engebrechtsz.'s Leiden*, (the reference to Jan van Covelens' payments on these documents was transcribed from the documents the day I discovered and dated them and used in J. Doove, 'Jan Jansz. Kaga, Organist te Leiden, 1532-1555,' *Tijdschrift van de Vereniging voor-Nederlandse Muziekgeschiedenis*, 23 (1973), 12-17, Doove is generally accurate except about the organ).

33 Construction of a new organ so soon after 1518 may indicate that the earlier one had been made up re-using casework and other parts from what remained hanging after the tower fell. It is not possible to be certain that Niehoff (and not Pieter Jansz. de Swart) built the mid-sixteenth-century organ, since both re-

Ill. 6. The *rugpositief* and organ gallery of the Pieterskerk organ (photo to author).

gerbeer brothers had their woodsculptors copy, as well as re-use, mid-sixteenth-century decoration when they enlarged the organ of the Hooglandsekerk while also rebuilding that of the Pieterskerk (1637-1642). The

paired it. De Swart, however, does not seem to have worked on the large Pieterskerk organ in 1565, when he was active in Leiden.

34 Dr. J. van Biezen has discovered retention of some of Van Colvelens' pipework throughout subsequent changes. The carving of the *rugpositief* of the Pieterskerk organ has details that are repeated with minor simplification on the Niehoff organ built for the Gouda St. Janskerk (contracted in 1556), now in Abcoude's Roman Catholic parish church. It may be added that the sixteenth-century carved panels found behind the later organ in the Gouda St. Janskerk, and now in the Rijksmuseum (inv. nos. N.M. 1674, -75, -76) probably formed part of the decoration of the Niehoff organ or its gallery. J. H. Kluiver dates the casework of the Leiden *rugpositief* to the renovation of 1626, in his article, 'De Orgelarchitectuur van Jacob van Campen,' *Bull. KNOB*, 73 (1974), 1-18. The date 1626 is painted on the earlier case, in a cartouche whose design is also found on the Niehoff Gouda organ case. I disagree with Kluiver on this point. His version of the construction of the Alkmaar organ, however, is correct in contrast to my opinions found in the article mentioned below (note 35).

present Pieterskerk great organ is the work of the Van Hagerbeers, with a pediment and carved garlands designed by Aernt van 's Gravezande. This replaces the mid-sixteenth-century great organ (but not the *rugpositief*). The whole organ survived the iconoclasm of 1566-1567 but needed extensive repairs by 1585, which were carried out by Pieter Jansz. de Swart of Utrecht. The pipework was completely renovated by Jan Jacobsz. of Utrecht in 1625-1626, when the *rugpositief* was extended upwards to hold larger pipes. Openwork turrets must have been removed.

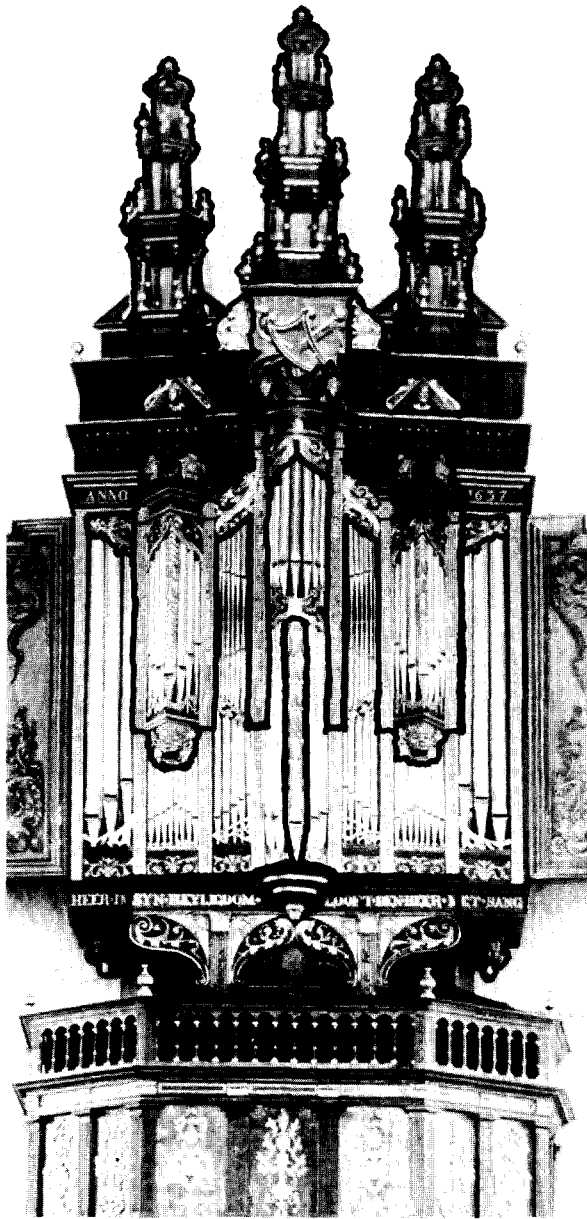
The dissimilarity between the refinement of carving on the *rugpositief* and what is seen on the gallery is the result of the expansion of 1625-1626, together with the addition of the gallery's 'swallow nest' inverted vaulting support.³⁶

The mid-sixteenth-century Leiden organ required the construction of the first two stories of the west porch, probably to contain a bellows, just as the third story was added in 1637 to accommodate larger bellows for the great organ of the Van Hagerbeers. The two-story west porch is seen in Hans Liefrinck's maps of Leiden from the 1570's.³⁷ The roof sloped to all four sides, ending below the main window but blocking part of the smaller blind windows. A glazed central window flanked by long pipes remained a likely design. The interior wall was painted black in 1561 by Lucas van Leyden's son-in-law Dammas Claesz., to set off the gilt casework. By 1600 Pieter Bast's accurate, detailed bird's-eye view of Leiden shows a roof slant-

35 J. D. Bangs, 'The Sixteenth-Century Organ' of the Pieterskerk Leiden,' *Oud Holland*, 89 (1974), 220-231.

36 Until the organ is restored the exact supportive construction cannot be determined. Restoration of the Hooglandsekerk organ brought to light its original supportive beams below the pipework and still used when the organ was enlarged. It is conceivable that the gallery of the Pieterskerk organ dates from De Swart's work in 1585. Some carved details, e.g. horned heads, are also found in the bosses and other carving for the barrel vault of the Gouda St. Janskerk from the second half of the sixteenth century. Presently visible is the definite difference between casework and balustrade plus additional balusters on top of the casework.

37 These are published in H. A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadswesten*. Leiden 1975, 2 vols., maps reproduced in vol. 2, 'Atlas'. It is useful to call attention to the interior balustraded walkway resting on a stone projection along the west end of the Pieterskerk under the vaulting. The balustrade is seen in Ter Kuile, *Leiden en Westelijk Rijnland*, plate xli, no. 99, photograph from before the restoration in the 1940's. This gangway must

Ill. 7. The Hooglandsekerk organ (before the recent restoration). Parts retained from the 1565 organ by Pieter Jansz. de Swart are outlined (Gemeentelijke Archiefdienst Leiden, Prentverz. 23107-5; photo N. v. d. Horst).

ing from the two-story porch up to the molding below the great west window, but not obscuring it. The addition of a third story in 1637 scarcely needs comment: it blocks the window, which had to be bricked up.

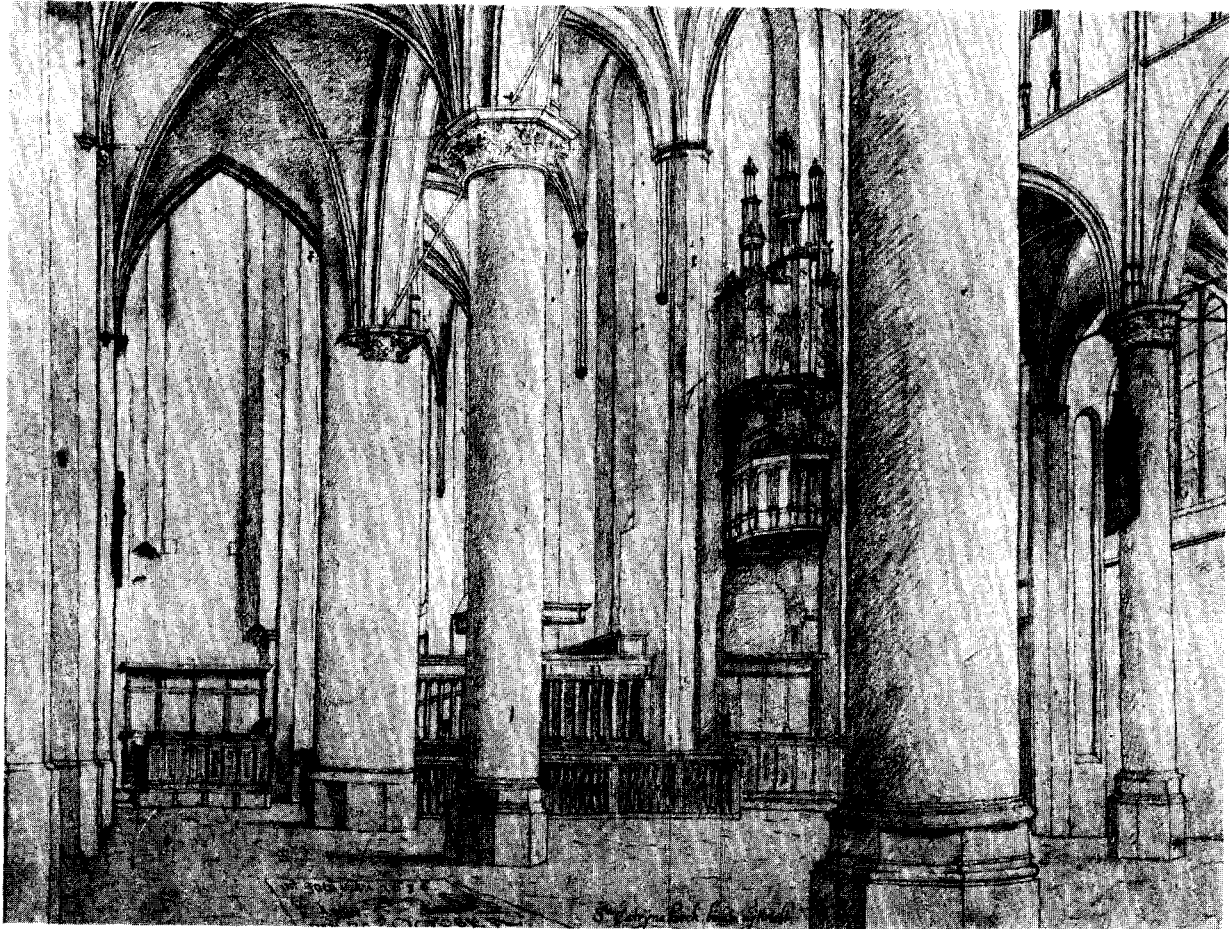
THE PIETERSKERK CHOIR ORGAN AND
THE HOOGLANDSEKERK ORGAN

Like many large pre-Reformation churches, the Pieterskerk also had a small organ in the choir. That organ is still preserved, but greatly altered. It was moved to the Leiden Marekerk in 1733 and enlarged by Rudolph Garrels. Before examining it, we must glance briefly at the choir organ of 1565 built by Pieter Jansz. de Swart for the Hooglandsekerk in Leiden.³⁸ I have indicated on a photograph (ill. 7) how this small choir organ was enlarged. The small choir organ became a large organ placed against the interior wall of the old tower from the earlier, smaller church, remaining inside at the west end of the unfinished nave. Recent restoration allowed inspection of the case from the inside, while the pipes were removed. This showed how the Van Hagerbeers' enlargement had been carried out in harmony with the decoration of De Swart's organ.³⁹ Originally the organ looked exactly like that by De

have been used in the various reconstructions of the organ, and it is likely to have been planned when the façade was rebuilt, to judge from the stone support and from the reasonableness of being able to cross at this point without going outside.

³⁸ The organ was apparently begun in 1560, but was finished in 1565; S.A. 637 (T.R. 1564-1565) folio 56 verso: Upten 12en Aprilis 1565 betaelt by ordonnancien vanden burgermeesteren tot hulpe vande costen gedaen byden kerkmeesteren van Sinte Pancraes int up leveren vande nieuwe orgel inde selve kercke breder blyckende byde selve ordonnancie ende acte van consent vande gerechte hier over geleverd de somma van - £ 2/16/— . See M. A. Vente, *Die Brabanter Orgel*. Amsterdam 1963, 155; A. F. J. Annegarn, *Floris en Cornelis Schuyt, Muziek in Leiden van de vijftiende tot het begin van de zeventiende eeuw* (diss. Utrecht, 1973; Muziekhistorische Monografieën uitgegeven door de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis, 5), 4 (confusing the 1560 reference with reference to the Pieterskerk); T. Brouwer, *Sleutelstad, Orgelstad*. Zutphen, 1979, makes the same error, but publishes the text referring to the organ built in 1560 in the St. Pancraskerk 'over tcapittelhuys'. This proves that no confusion between the St. Pancras and the St. Pieterskerk exists; the St. Pancras or Hooglandsekerk was a collegiate church with a chapterhouse, 'tcapittelhuys', and the Pieterskerk did not have a chapterhouse because it was not a collegiate church. As stated below I think De Swart may have built choir organs in both churches at this time, but I have no documentary evidence for the Pieterskerk choir organ.

³⁹ Professor Vente has informed me that he reached identical conclusions ca. 1965 when he inspected the Hooglandsekerk organ and drew up the non-public report for restoration. My own observations were made at the request of, and in collaboration with, dr. J. van Biezen, during the time when the pipes were removed for restoration, in 1979.

Ill. 8. The De Swart choir organ in the Utrecht St. Catharijnekerk, detail of the 1636 drawing by Saenredam (photo Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. no. T.A. La 1.51).

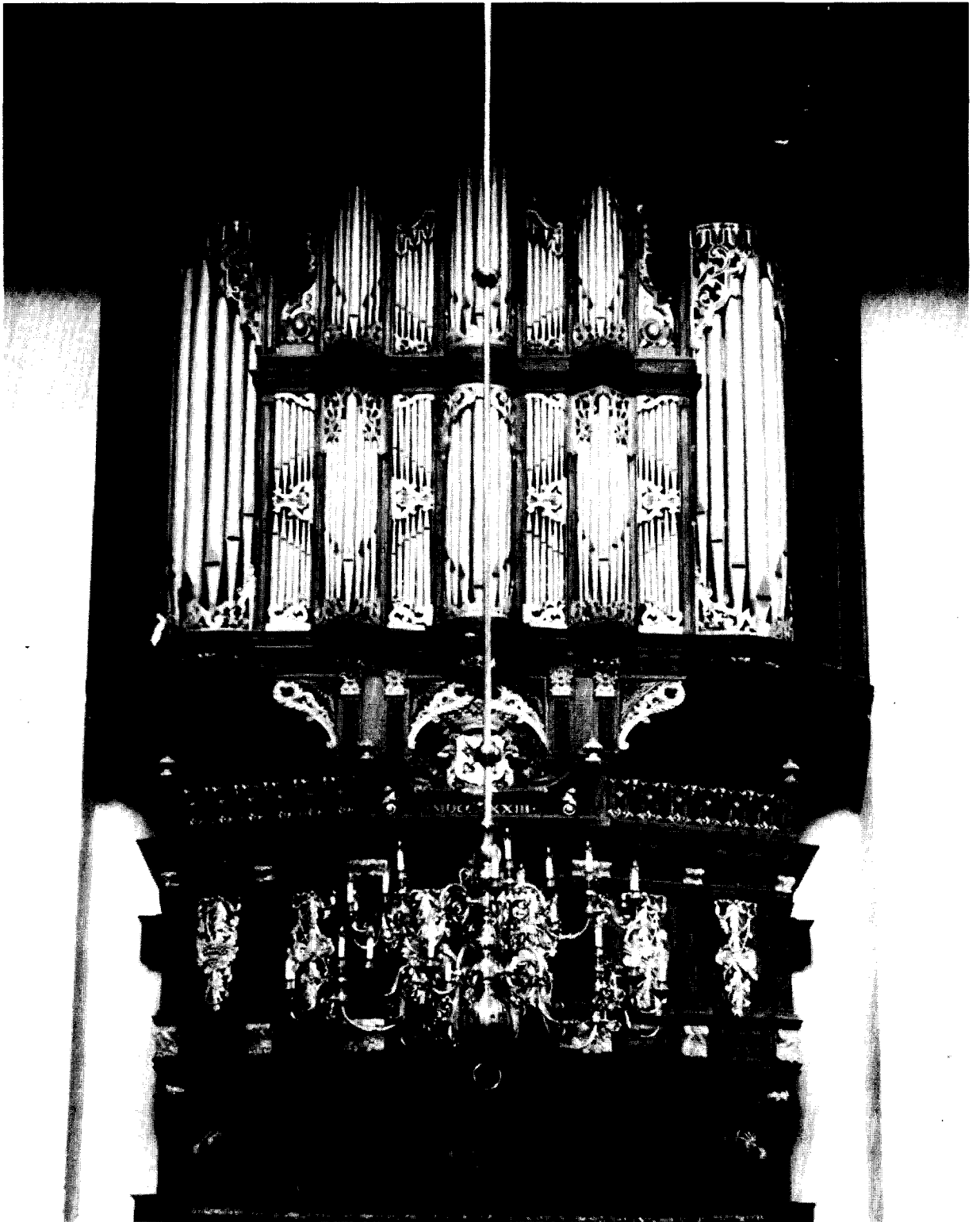
Swart drawn by Saenredam in 1636 in the St. Catharijnekerk, Utrecht (ill. 8).

The carving above the clavier of the Hooglandsekerk organ is just like that in the drawing of the Utrecht organ. This part is also repeated in the former choir organ of the Pieterskerk (now in the Marekerk). The complete congruence of detail also permits the supposition that the Pieterskerk choir organ was built by Pieter Jansz. de Swart at the same time he built the one in the Hooglandsekerk. 1565 was, after all, a year in which the Pieterskerk choir received new choirstalls and stained glass.⁴⁰

THE PIETERSKERK CHOIR ORGAN NOW IN THE MAREKERK

The original front width is marked by the two prismatically projecting vertical pipe towers (ill. 9). A semicircular pipe tower is in the center. The supportive beam beneath has decorative incised block-shaped ornament characteristic of the mid-sixteenth century. This ornament does not continue on the extension of the beam at right and left, from 1733. Comparison with the Hooglandsekerk organ indicates that the angel heads and gilt volutes making triangles at the sides were originally placed farther towards the center, with a single pilaster on each side of the center over the clavier. The support then equals the width of the front

⁴⁰ See my *Cornelis Engebrechtsz.'s Leiden*, 113; further, see the payment noted for five windows in the Pieterskerk choir clerestory, S.A. 637 (T.R. 1564-1565) folio 56 verso.

Ill. 9. The Leiden Marekerk organ, incorporating the former Pieterskerk choir organ (photo Gemeentelijke Archiefdienst Leiden).

with prismatic towers on each side. The original organ was certainly no taller than its present middle lower section. The appearance was approximately the same as the original design for the choir organ of the Hooglandsekerk.⁴¹

LUCAS VAN LEYDEN'S 'LAST JUDGEMENT' AND
CLAES DIRCXZ. VAN SWIETEN'S
GRAVE IN THE REBUILT WEST END

Returning to the Pieterskerk, we recall that Lucas van Leyden's triptych *The Last Judgement* probably was hung against the rebuilt west wall, above the magistrates' stall.⁴² This stood at the west end of the church under the organ. The painting hung near the baptistry, and we may presume that its location was between the two west windows of the southern nave aisles, since it would otherwise have blocked the windows. From this location, which corresponds with all the early references, the painting can be observed as having hung very close to the unusually large grave slab of the person in whose memory it was painted, Claes Dircxz. van Swieten, who had been one of the churchmasters supervising the reconstruction of the west end of the church, and who was buried in a vault occupying more than half the width of the south aisle in the first row next to the entrance to the baptistry.⁴³

Claes Dircxz. van Swieten died in 1525-1526. That year entered Leiden history as the year of the 'Hot Sickness' (*Heete Ziekte*). The death rate increased to about double what it had been in 1523-1524; and it was also twice the rate of 1527-1528.⁴⁴ During the epidemic, testamentary donations to charitable institutions also doubled. The local hospital was even unable to keep track of the exact number of patients' deaths,

a statistic they usually did register precisely. The court issued various orders to try to isolate what was recognized as a contagious illness. Industries closed down. Lucas van Leyden's *Last Judgement* was installed near the grave of Claes Dircxz. van Swieten in August 1526, when the plague was at its worst. The absence of the archangel weighing souls one by one, a standard item in depictions of the *Last Judgement*, if such an absence has to be explained, can be considered an indication of the generalness of the catastrophe. What is shown in Lucas van Leyden's *Last Judgement* is not grace but the certainty of death and judgement for all.

CONCLUSION

The Leiden Pieterskerk west end was reconstructed after the tower collapsed in 1512 during a period of war, famine, and plagues. That social context affected the form of rebuilding significantly, requiring the use of cut stone already available in Leiden. The recurrence of the plague in 1525-1526 gave topical significance to the painting then hung in the rebuilt west end of the Pieterskerk, Lucas van Leyden's *Last Judgement*.

SAMENVATTING

De 100 meter hoge toren van de Leidse Pieterskerk stortte in in de nacht van 4 op 5 maart 1512. Oorlog, pestepidemieën, graanschaarste en grote problemen in de stedelijke financiën en lakenindustrie vormen de achtergrond waartegen een aantal schilderijen van *Lot en zijn dochters*, met een instortende kerktoeren op de achtergrond, gezien moeten worden. Deze zijn daarom hier omstreeks 1512-1513 gedateerd.

41 Brouwer takes the date 1629 inscribed on this organ by Jan Jacobsz. (van Lin), who has been mentioned for his renovation of the large organ of the Pieterskerk, as indicating the construction date of the organ when it was in the Pieterskerk choir. This is a date for repairs, like the date 1626 on the *rugpositief* already mentioned, I am sure. Annegarn mentions that the Marekerk organ retains some sixteenth-century parts, as does Vente in *Die Brabanter Orgel*.

42 This is fully discussed in several places in *Lucas van Leyden Studies* (see note 11).

43 Pieterskerk Graafboeken 1581 and 1610, unfoliated but arranged by places carefully described within the church.

44 The death rate is calculated from the records of the Catharijne Gasthuis, Gast. Arch. 303, by year, from 1518 (108 deaths, a known plague year) up to 1528 (28 deaths, a non-plague year). In 1525 and 1526 together there were more than 118 deaths and 154 testamentary donations; in 1523 and 1524 there were 79 deaths and 102 testamentary donations; in 1527 and 1528 there were 69 deaths and 68 testamentary donations. Court orders on health and industry are found in S.A. 387 (Aflazingboek A, 1505-1528). The plague has been left out of consideration by scholars writing about the context of Lucas van Leyden's *Last Judgement*.

De twee westelijke traveeën en het westfront werden tussen 1513 en 1518 weer opgetrokken. Belegeringen en andere problemen beletten dat de inwoners van Leiden natuursteen konden invoeren. Vermoedelijk bouwde men de Pieterskerk af met natuursteen die voor de Hooglandse Kerk bestemd was. Men herplaatste twee zuilen in de Pieterskerk zelf, van de huidige transepten naar het westeinde. Vroeger liep het schip zonder onderbrekingen naar het oosteinde toe door.

Het westfront van 1518 had een deur, twee blinde vensters en een groot venster onder het balkon en de gevel. Het orgel van 1518 werd herbouwd in 1540-53, grondig gerestaureerd in 1585, herbouwd en vergroot in 1625-26 en weer herbouwd en vergroot in 1637-42. Om de blaasbalgen van het vergrote orgel te huisvesten werd een aanbouwsel tegen het westfront gebouwd (ca. 1540) en vergroot (1637). Het koororgel van de Pieterskerk werd in 1733 naar de Marekerk in Leiden overgeplaatst. Het toont overeenkomsten met het orgel van 1565 van Pieter Jansz. de Swart in de Hooglandsekerk.

De pestepidemieën tijdens de herbouwing van de westelijke traveeën van de Pieterskerk herhaalden zich in de jaren 1524-26. Lucas van Leyden's *Laatste Oordeel* kan in verband worden gebracht met de epidemieën. Het triptiek hing in het westeinde in de buurt van het graf van Claes Dirckx. van Swieten, kerkmeester tijdens de herbouwing.

APPENDIX

Report by Henrick Florisz. (preserved as the frontispiece of S.A. 22, Poorterboek D). The report was used by I. I. Orlers (1614) and many subsequent writers. The translation is mine, from a transcription made by B. N. Leverland. I have translated 'lijf' as 'body' in keeping with the dualism of the time: people were afraid for their bodies' safety, but not in every case for that of body and soul.

Afschrift van het schutblad van Poorterboek D

In 't jaer ons Heeren duysent vijf hondert ende twaleff tusschen den donderdach ende vrijdach in der nacht

recht voordat die clocke een sloech, in 't leste quartier van derselver ure, in de eerste ure van den vijften dach van maerte, zoe vyell ende storte ter neder den thorn van sinte Pieterskercke binnen der stede van Leyden, ende 't cruus, becken ofte pijnappel mit den makelaer vyelen Heer Symon Fwoutsz., priesters ende pater van den Falijde Baginen, huys ontstucken ende dair was veel hout op zijn bedde gevallen dair hij up lach ende sloop ende was in grooter vreesen van zijn lijff, zoe dat doir Goidts sonderlinghe gracie denzelven Heer Symon niet gequest en was, noch oeck nyemant anders; mer denzelven vall nam over de noortzijde van den voirs. kercken nae haer twee pilarenen van 't nuwe werck ende 't deksel van den kercken voirs. twee pilaren breedt,⁴⁵ ende an de ander zijde, over sinte Katrijnenoutaer, 't glas van Calis mit een vacke muers, ende dair sturte veel van den toeren over beyden zijden after in der kercken, ende de groote orgele, die midden in der kercken hanckt an den thoren, bleeff hangen.

Item ende up sinte Matijdsdach dair te voren, ende was den xxven in februari (want 't was een scrickeljaer) ende was den eersten dach in de vasten, des achternoens nae der Vesper, doen preekte den president van den Observanten buyten Leyden; ende als hij omtrent in 't middel was van zijn sermoen, zoe vyel een groten goetstien van de foyen van der kercken upten kercke ende maecte een groot geluyt, zoedat eenige van dengenen die in der kercken waren om 't sermoen te hooren, riepen: 'den thorn valt', ende maecten een loop onder 't volck ende de afterste begonsten eerst ende want de kerck vol volcx was ende de eerste niet up en consten comen, zoe vyelen de luyden over malcanderen ende 't rumoer was zoe groot ende den loop zoe vreeslelick om zien, dat enen ygelijck verbaest was, ende was gescepen datter veel volcx versmoert zouden hebben die onder den voet lagen ende daer de ander up lagen; ende densommigen waren gequest ende velen vrouwen hoir bereytselen geheel off, hoer caproenen, faelgen, hoeycken, pantoffelen, matten ende stoelen bleven leggen; zoe groot was den loop dat de moeder hair kint vergat ende ofgingck, 't kint

45 The damage evidently extended two bays in the north aisles from the west end. The pillars did not collapse. The one which stands north of the former tower location shows considerable damage to the leaves on its capital, mostly on the side once facing the tower.

zijn moeder, want elcx meende zijn lijff quyt te wesen. Den president, die een groot predicant was, ginck van den preekstoel ende en wist niet wat hem overquam, noch 't gemeen volck en consten tot hemselven niet comen (Hier heb ick, Henrick Florisz.) self bij geweest ende gesien.

In the year of our Lord 1512, between Thursday and Friday in the night just before one o'clock, in the last quarter of that hour, in the first hour of the fifth day of March, the tower of the St. Pieterskerk in Leiden collapsed and fell down. And the cross, finial or pineapple with the ornament broke to bits the house of *beer* Symon Ewoutsz., priest and Pater of the *Falijde* Béguines. And so much wood fell on his bed, where he was lying asleep, and was in great fear for his body, so that through God's special grace *beer* Symon was not injured; nor was anyone else. But the same collapse included two pillars from the new work on the north side of the church and the roof over the same width;⁴⁵ and on the other side, across from the altar of St. Catherine, demolished the window [donated by the Staple] of Calais along with one section of the wall. And much of the tower fell into the church on both sides at the west end of the church. And the great organ, which hangs in the middle of the church on the tower, remained hanging.

Further, on the preceding St. Matthew's Day, which was February 25 (because it was a leap-year) and was the first day in Lent, the President of the *Observanten* [Minorites] outside Leiden preached [in the Pieterskerk] in the afternoon after Vespers. When he was about halfway through his sermon, a large gutterstone fell from the tower gangway of the church onto the church and made a lot of noise, so that some of the people who were in the church to hear the sermon called, 'the tower is falling' and made a commotion in the crowd. And those in back began. And because the church was full of people, the ones in front couldn't withstand the pushing. People fell over each other and the confusion was so great and the commotion so terrible to see, that everyone was amazed. It was said that many people had trampled those who lay under foot, and that others lay on top of them. Some were wounded and many women had their clothes all torn off. Their caps, veils, mantles, and slippers remained lying [in the church], with their mats and chairs. The uproar was so great the mother forgot her child and went off and the child forgot its mother, because each was afraid he would lose his body. The President, who was a great preacher, left the pulpit and did not know what came over him; nor could the common people pull themselves together. I Henrick Florisz. was myself present and saw it.

J. G. N. RENAUD

EN DE BOER, HIJ PLOEGDE VOORT...

De Maastrichtse glasvondsten uit de 14e eeuw blijven aanleiding geven tot bijzondere aandacht van de archeoloog, die zich met de materiële cultuur van de middeleeuwen bezighoudt. Gedachtenwisseling met vakgenoten op het glascongres te Nancy in mei 1983 noodzaakte tot hernieuwde interpretatie van een discutabel fragment. Een toevalsvondst tijdens consolidatiewerkzaamheden op de ruïne van Valkenburg leverde bovendien een vergelijkbaar stuk op met een vondst uit een Maastrichtse beerput, ontdekt in 1980.

Met meer recht zou de schrijver boven deze korte notitie kunnen zetten: Een de archeoloog, hij zwoegde voort... Maar, dat ligt metrisch niet zo prettig. Zo iets in de trant van: De commissaris vertelt verder... zou ook niet misstaan. Want het gaat in wezen om een verhaal, dat pas stokt wanneer bij gebrek aan nieuw materiaal de schrijver het onderwerp verder maar laat rusten, namelijk: het middeleeuwse tafelglas! We leven nu eenmaal in een dynamische tijd; er gebeurt toch nog betrekkelijk veel in onze oude binnensteden. Zo veel, dat de stadsarcheologen het maar moeilijk kunnen bijbenen. En laat ik vooral niet beginnen over de steden, waar nog geen stadsarcheoloog bij de hand is om de meest ingrijpende werken in de – welhaast zonder uitzondering – op z'n minst middeleeuwse woonlagen te begeleiden en enigermate onder archeologische controle te houden. Ook de reeks vondsten van middeleeuws tafelglas groeit steeds aan; onlangs bereikten mij berichten over nieuw, belangwekkend materiaal in Den Bosch. Maar, op dit moment aandacht voor iets anders. Opnieuw verschijnen schimmen uit het verleden binnen ons gezichtsveld. Juist, de Maastrichtse vondst uit 1958.

Eind mei 1983 was het glascongres in Nancy, waar deskundigen uit vrijwel geheel Europa bijeen waren, technische mensen, kunsthistorici, geschiedkundigen, archeologen, museummensen. Ik had de vondsten uit Maastricht – zowel de oude uit 1958 als de vrij recente – met behulp van dia's onder de aandacht van de luisterende schare gebracht. Toen gebeurde er inderdaad dát, waarop de meeste sprekers welbewust aansturen. Collega's die kennelijk de beschikking hadden over nog nooit gepubliceerd vondstenmateriaal kwamen een praatje maken en verrijkten mij gaandeweg met nieuwe gegevens. De Lotharingers waren er bijna zeker van, dat veel Maastrichtse stukken uit het oude Lotharingen – dus de Maasregio – afkomstig waren, al scheen niemand nog in staat het betrokken atelier te lokaliseren.

Ten aanzien van het stuk nr. 7 van afb. 1 (*Bull. KNOB*, 1983, pag. 23) bleek toch de algemene opinie, dat het fragment verkeerd geïnterpreteerd was en zeker niet als voet dient te worden beschouwd. Dergelijke gecompliceerde voeten zijn tot nu toe nooit onder goed gedateerde vondsten uit de tijd tussen grofweg 1300 en 1500 aangetroffen. De gebruikelijke vormgeving demonstreren de nrs. 4 en 6 van dezelfde afbeelding, dan wel nr. 2 van afb. 2 (pag. 25). Wanneer men het fragment nr. 7 als het benedengedeelte van een kelk opvat, voelt men maar weinig aarzeling om het stuk tot de familie van nr. 1, afb. 25 te rekenen. Het 'lidteken' op de bodem van de kelk dient vanuit deze visie verklaard te worden als gevolg van en een aanwijzing voor het fabricageproces. Iedereen, die maar een flauwe notie heeft van de opeenvolgende stadia in het wordingsproces van zo'n kelk moet erkennen, dat

er met dit object iets uitzonderlijks aan de hand is. Om alles even op een rijtje te zetten: Nadat met behulp van de blaaspijp het glasbolletje in een vorm de opmerkelijke welving met de ribbels had aangenomen, moet het bovengedeelte verwijderd zijn en de kelk aan de binnenzijde op het hechtijzer zijn overgenomen. Daarna zal pas de voet aangesmolten zijn. Volgens de gebruikelijke werkwijze blijft de bol, waarvan het ondergedeelte de kelk uitmaakt, aan de blaaspijp. In die toestand wordt de voet aan de kelk gezet, waarna het bovendeel van de bol en de kelk gescheiden worden. Tot slot worden de scherpe breukranden van de kelk rondgesmolten. In ons geval werd tijdens deze laatste bewerking het breukvlak op de bodem van de kelk kennelijk ook wat bijgesmolten en afgerond, waardoor het lidteken van zijn scherpste werd ontdaan. De lezer vergeve het mij, dat het verhaal wat ingewikkeld is voor degene, die nooit in een glasblazerij heeft kunnen rondkijken.

In plaats van drie arbeidsfasen moeten we hier rekening houden met zeker twee fasen extra. Bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal valt het niet uit te maken, of we in ons geval met een uitzondering te maken hebben. Het lijkt toch wel op een speciaal geval!

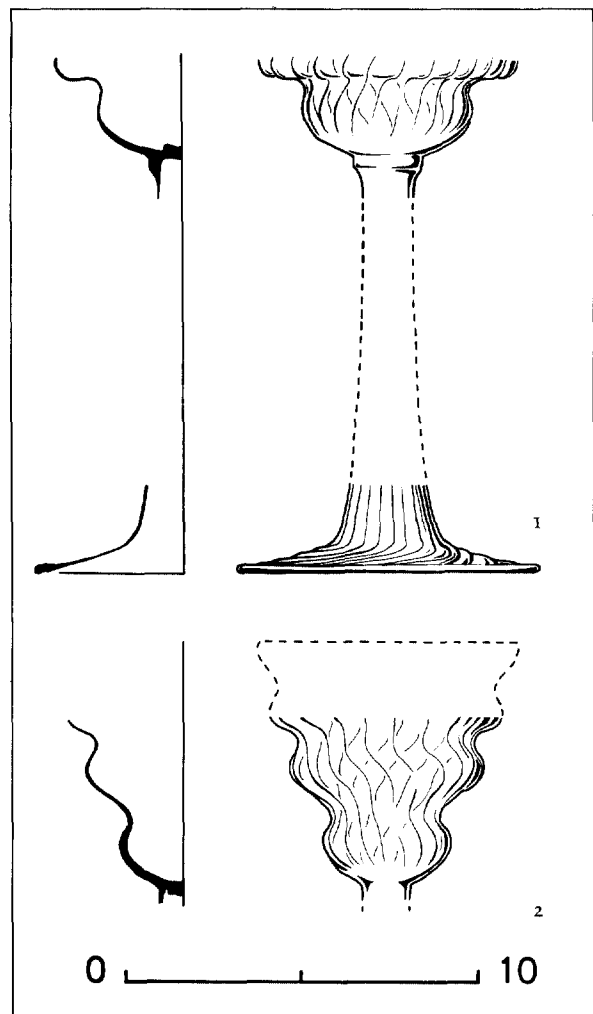
De heer Wijnman heeft op grond van de te Nancy opgedane inlichtingen het onderhavige fragment in het restauratielaboratorium van de ROB (Amersfoort) opnieuw gemonteerd en een groot gedeelte van de hoogstwaarschijnlijk bij het stuk behorende voet in de reconstructie opgenomen. Het resultaat vindt de lezer afgebeeld onder nr. 1, afb. 1.

Wanneer er één schaap over de dam is, volgen er meer. Dat zou men kunnen denken bij het beschouwen van de tweede tekening in de boven bedoelde afbeelding. Dit helaas sterk verweerde brokstuk werd gevonden bij de consolidatiewerkzaamheden op de ruïne van het kasteel Valkenburg. De gelijkenis met het veel completer bewaarde tafelglas uit Maastricht (*Bull. KNOB*, maart 1983, pag. 25, nr. 1) is treffend. Hoewel de rand ontbreekt mang men er toch wel van uitgaan, dat de kelk in tekening aangevuld kan worden als weergegeven in de afbeelding. Het verlevendigen van het oppervlak met getorste ribbels leverde een volkomen identiek beeld op met het ornament op het Maastrichtse exemplaar.

De bodem van de kelk heeft wat meer massa dan de

wand en vertoont aan de binnenzijde een glad oppervlak; geen sporen dus die problemen opleveren als boven besproken. De kelk was bevestigd op een voet met een holle, buisvormige stam; hiervan zijn helaas nauwelijks restjes teruggevonden.

De omstandigheden in aanmerking genomen kan men zich nauwelijks daarover verwonderen. De vindplaats is de zuidoosthoek van het kasteel. Ter plekke stond voor 1672 een hoektoren. Bij de door Willem III bevolen verwoesting van het kasteel werd de gehele zuidoosthoek zwaar ondermijnd. Na de ontploffing en

Afb. 1. Middeleeuws glas. Nr. 1 gevonden bij de restauratie van het Staargebouw in Maastricht. Nr. 2 gevonden op de ruïne van het kasteel Valkenburg (tekening J. E. Dilz).

het afglijden van de puinmassa's bleef de grond in beweging en zijn geleidelijk-aan verder van de explosiehaard gelegen ophogingslagen en resten van middeleeuwse vloeren gaan schuiven. De onderscheidene lagen werden daardoor over en zelfs door elkaar gedrukt. Bovendien werden de scherfjes min of meer toevallig ontdekt bij het verplaatsen van de grond in verband met de voorbereidende werkzaamheden voor de consolidatie van een bouwvallig brok muurwerk. Het is aan de oplettendheid van de Heer Gijselaers – aangesteld om regelmatig onderhoudswerken op de ruïne uit te voeren – te danken, dat de fragmenten opgemerkt en verzameld zijn.

De bewoningslaag waarin ze waarschijnlijk thuishoren stamt uit de eerste helft van de 14e eeuw en moet gevormd zijn rond 1330. Met anderen woorden, ook chronologisch sluit het drinkglas goed aan op de stukken uit de Maastrichtse afvalput. De vondst van Valkenburg geeft aanleiding tot het vermoeden, dat deze sterk gewelfde glazen wel eens algemener zouden kunnen zijn geweest, dan het ons aanvankelijk toescheen.

Waar komen zij vandaan? Mijn vrienden in Lotharingen operen voor een middeleeuwse glasblazerij er-

gens in de buurt van Nancy. De auteur zou zich niettemin meer overtuigd voelen, indien het atelier op een memorabele dag teruggevonden zou worden. Daar kunnen we misschien nog lang op wachten, dat moet toegegeven worden. Levend met twijfels, zó zitten archeologen nu eenmaal in elkaar!

SUMMARY

Finds of medieval glass keep the historian busy. In volume 82 (1983) of this Bulletin a fragment was described of which it was not certain whether it was a foot or a fragment of a cup (page 23, afb. 1, nr. 7). Exchange of views with colleagues at the Congress on glass in Nancy in May 1983 led to the opinion that the fragments should be taken as part of a cup. It has here been assembled as such (afb. 1, nr. 1). A chance find in the ruins of the medieval castle of Valkenburg, 10 miles east of Maastricht, brought to light a big fragment of a cup which is almost identical with the Maastricht piece. The fragment illustrated in volume 82 of this Bulletin (page 25, afb. 2, nr. 1) should be compared to the fragment illustrated here (afb. 1, nr. 2).

BOEKBESPREKINGEN

N. de Roy van Zuydewijn

ANTIET VAN HET NEDERLANDSE PLATTELAND

J. H. Gottmer, Haarlem 1982

(176 pp.; 31 cm; ISBN 90 257 1528 1; f 37,50)

Antiek van het Nederlandse platteland is een fraai kijk- en bladerboek, uitstekend van fotografie en vormgeving, dat niet zal misstaan op de salontafel van de vele antiek liefhebbers die ons land in de afgelopen decennia rijk bleek te zijn. Zeker nu door de economische crisis het verzamelen van antieke objecten weer een exclusieve hobby wordt, kunnen de liefhebbers met een fraai boekwerk nog enigszins een sfeer van goede smaak en nostalgie in hun interieur oproepen.

Nu laten ook kunst- en antiekboeken zich op meer aspecten dan louter decoratieve beoordelen, zoals de leesbaarheid, bruikbaarheid en informatiewaarde. Ten aanzien van deze punten kan, naast lof, ook kritiek geuit worden. Leesbaar schrijven over stoelen, klokken en oorijzers is een gave. Het kan niet ontkennd worden dat de schrijfster van *Antiek van het Nederlandse platteland* deze gave zeker heeft. Omdat ze haar stof heeft gerangschikt in categorieën voorwerpen die ze wil bespreken, is een heldere hoofdstuksgewijze indeling ontstaan. Binnen elk hoofdstuk is de groep voorwerpen onderverdeeld in subgroepen. Daarbij is het te prijzen dat er vrijwel geen voorwerpen besproken worden die niet zijn afgebeeld, terwijl door een logische plaatsing van de talrijke en fraaie foto's tekst en illustraties een homogeen geheel vormen.

De voorwerpsgewijze behandeling wordt voorafgegaan door een hoofdstuk 'Leefwijze en denkwereld' waarin een levendig, doch vluchtig beeld geschetst wordt van het leven op het platteland in de 17e tot en met de 19e (vroeg 20e) eeuw. Veel aandacht wordt hierbij besteed aan de boerderijtypen en aan de iconografische thema's in de volkskunst. In negen volgende hoofdstukken wordt de inventaris van boerderij, visserswoning en koopmanshuis benevens de opsmuk van de bewoners breed uitgestald: meubels; wagens en sleden; kleingood (uitgesplitst in mangelplanken,

Zeeuwse mesheften, speculaasplanken, Zaanse mopjestrommels, pijpenladen, lepelrekjes, Marker babbekisten, Hindelooper butten, stoven en klompen); klokken; sier- en gebruiks aardewerk; metaal bij vuur en fornuis; zilver voor de pronk; pracht bij de dracht; met naald en schaar. Ter afsluiting een hoofdstuk 'kaf onder het koren' over wat ik altijd het leukste van antiek vind: de navolging, namaak en vervalsing. In een handig kopje boven elk hoofdstuk geeft de schrijfster aan tot welk een graad van detaillering zij wenst te gaan bij de onderverdeling in subgroepen. De opsomming van 'kleingood' hierboven was daar al een voorbeeld van. Zij gaat in haar detaillering ver genoeg om de verzamelaar momenten van 'dat heb ik' te laten beleven, maar voor degene die slechts in cultuurgeschiedenis geïnteresseerd is en van verzamel drift verstoken is, gaat zij soms te ver. In het hoofdstuk 'pracht bij de dracht' heb ik mij nog wel door schier eindeloze reeksen oorijzers en voorhoofdsnaalden geworsteld, maar ergens tussen de 'Zeeuwse zeugen' en de 'Volendammer blempiesknopen' heb ik de strijd gestaakt. Hierin schiet wellicht niet het boek, maar mijn historisch-archeologisch driftleven te kort.

Des te meer treft mij bij deze overdaad aan siervoorwerpen de geringe aandacht die besteed is aan wat mij óók, en misschien wel juist, plattelandsantiek lijkt: de voorwerpen voor dagelijks gebruik in huishouding en bedrijf. Acht pagina's over gebruiks aardewerk, iets meer over metalen kookgerei en enkele andere praktische zaken staan tegenover een overvloed van luxe artikelen of op zijn minst versierde voorwerpen. Geen woord over gereedschappen of onversierd houten gebruiksgoed. Dit brengt mij op de bruikbaarheid en informatiewaarde van het boek. Men kan geen dorp binnenrijden of er is wel een oudheidkamer te vinden, door nijvere autochtonen of bevlogen voormalige stadsbewoners gevuld met het interieur van de laatste karremaker, dorpsgrutter of zelfkazer. Kleine musea roepen – net als veel grote trouwens – vaak meer vragen op dan ze beantwoorden. Wie kan zijn kinderen nog uitleggen wat de functie was van het plattelands-

antiek dat hij dáár ziet? Zowel voor de bezoekers als voor de inrichters van dergelijke verzamelingen zou een beschrijving en toelichting van werkelijk gebruiksgoed nuttiger zijn dan de zoveelste publikatie met uitputtende aandacht voor dure klokken. Wellicht heeft aandacht voor het ‘antiek van de armoe’ niet in de bedoeling van schrijfster en uitgever gelegen, maar de bruikbaarheid van het boek als bron van kennis over het dagelijks leven op het platteland wordt er wel door beperkt.

Een ander bezwaar is dat de auteur geen archeologische literatuur geraadpleegd heeft. Hoewel publikaties over middeleeuwse en postmiddeleeuwse archeologie niet altijd even toegankelijk zijn, was raadpleging van de meest bekende toch wel mogelijk en nuttig geweest. Ik denk hierbij aan de serie de *Rotterdam Papers* of het boek *Opgravingen in Amsterdam*. Bestudering van bijvoorbeeld de bijdrage over tinnen lepels in de laatstgenoemde publikatie had de auteur aan een wat meer gestructureerde typologie kunnen helpen. Welke literatuur zij wel geraadpleegd heeft blijkt uit de opgave aan het einde van het boek, maar door het ontbreken van een notenapparaat zijn de bronnen van haar informatie in de regel niet te achterhalen. In een enkel intrigerend geval is dat een pijnlijk gemis. Hoe graag zou men niet willen weten waar zij het volgende, ongelooflijk klinkende verhaal vandaan heeft gehaald (het gaat over in Zeeland gedragen gouden trouwringen): ‘De brede ringen, die mooi stonden, maar ongemakkelijk waren in het dragen, maakten aan het eind van de vorige eeuw plaats voor smalle. De ouderwetse, brede exemplaren werden zonder pardon weggegooid. Zeeuwse boeren vonden later bij het ploegen de ringen terug die misschien nog van hun grootmoeders waren geweest’ (pag. 153). Dit is echter detailkritiek. Er staan ook leuke, meer geloofwaardige anecdotes tegenover, die vaak gelicht zijn uit eigentijdse reisverslagen en de leesbaarheid verhogen. Wezenlijker is het volgende.

De vraag die mij tijdens lezing voortdurend bezighield, was: gaat het boek wel over plattelandsantiek, en wat is dat eigenlijk? Weliswaar zijn vrijwel alle door haar besproken objecten in Nederland vervaardigd, maar de productiecentra van sommige lagen in de steden, en van andere op het platteland. Het gebruik van enkele voorwerpen beperkte zich tot het platteland,

maar talloze kon men net zo goed in de stad vinden. Toch stelt de auteur in het voorwoord dat het haar gebleken was ‘dat er grote verschillen zijn tussen meubels, sier- en gebruiksvoorwerpen en sieraden, die tussen de 17e en 20e eeuw tot de stedelijke en tot de niet-stedelijke cultuur hebben gehoord’. Waar ze in het hoofdstuk over meubilair schrijft dat de inrichting van een boerderij praktischer was dan die van een ‘burgermanshuis’ wil ik haar wel geloven, maar verder heeft zij mij van het grote verschil niet kunnen overtuigen. Op meer dan één plaats zegt de schrijfster dat de plattelandsbevolking de stedelingen navolgt bij het overnemen van vernieuwingen. Dit op enige afstand volgen van de stad tekent m.i. eerder de culturele afhankelijkheid van het platteland dan dat er een cultuurverschil uit spreekt. Duidelijk is wel dat sommige tradities op het platteland langer worden vastgehouden en zich soms daar alleen ten volle hebben kunnen ontwikkelen. Dit geldt met name voor de klederdracht; maar ook dit met mate. Wie *Opgravingen in Amsterdam* erop naslaat ziet dat de voorhoofdsnaald ook het hoofd van de 17e-eeuwse Amsterdamse tooide. Dat in het aardewerk een onderscheid tussen stad en platteland niet te maken is, geeft de auteur zelf al toe. Haar argument om het Maastrichtse, Delftse en Engelse aardewerk niet te behandelen omdat het meer aan zou sluiten bij de stedelijke cultuur, gaat niet op, omdat men dit (zoals ze zelf ook toegeeft) op het platteland evenzeer tegenkomt, weliswaar bij het meer welvarende deel van de plattelandsbevolking, maar dat geldt voor de meerderheid van de door haar behandelde objecten. Indien men onderscheid maakt tussen stedelijk en plattelandsantiek, zal men het verschil moeten zoeken bij de objecten die gebonden zijn aan de stedelijke en niet-stedelijke economie. Waar het gaat om het gebruik van klokken, pijpen, lepels, verlichting en tot op zekere hoogte ook persoonlijke opsmuk, kan de auteur niet waarmaken dat er meer is dan een graduëel verschil tussen stad en platteland, waarbij de factor tijd bepalend is voor het verloop van de cultuuroverdracht en de factor isolement voor de ontwikkeling van streekgebonden verschijnselen. Wezenlijker dan het verschil tussen plattelands- en stadsantiek is m.i. het verschil in materiële cultuur tussen rijke en arme stedeling en tussen rijke en arme plattelander, maar wie zich op de voorwerpen van dagelijks gebruik van de

arme wil bezinnen moet niet bij een antiekboek te rade gaan.

H. Stoepker

D. H. Duco

MERKEN VAN GOUDSE PIJPENMAKERS

De Tijdstroom, Lochem/Poperinge 1982

(128 pp.; 12 × 17 cm; ISBN 90 6087 779 9; f 26,50)

Toen enkele mensen tot de ontdekking kwamen, dat een oude ingeslapen dijk bij 's-Gravenland voor een groot deel bestond uit stadsvuil, afkomstig uit het 17e-eeuwse Amsterdam, werd de basis gelegd voor de ontwikkeling van een zijpaadje van de cultuurgeschiedenis, dat men later de *pijpelogie* zou noemen. Ook de specialist, die de glaspaaLEN – ruilmateriaal voor de handel op de Goud- en de Ivoorkust – tot het onderwerp van zijn bijzondere belangstelling verkoos, had toen het *Handbook on Beads* van W. G. N. van der Sleen (1967) nog niet tot zijn beschikking. Welnu, de pijpelogie is dan toch maar uitgegroeid tot een volwassen specialisatie. Het oude boek van Goedewaagen en Helbers uit 1942 had nog niet zo heel veel aan literatuur te bieden; de bibliografie betreffende alleen al de Goudse pijp van Duco omvat vijf kolom titels! En Duco beperkt zich dus – ik breng het met nadruk onder de aandacht – in dit werkje tot de *Goudse* pijp; Schoonhoven en andere centra komen hier niet aan te pas.

D. H. Duco stelde een handzaam boekje samen met de merken van de Goudse pijpenmakers van 1660-1940. Wie zich herinnert dat Engelse soldaten van Maurits tijdens de perioden tussen krijgstochten en belegeringen hun 'vrije' tijd trachtten profijtelijk op te vullen met het vervaardigen van pijpjes, vraagt zich even af, waarom het boekje pas met 1660 begint. Maar dat kan de schrijver zonder veel moeite uitleggen: pas in 1660 viel het besluit om een Gilde op te richten en uiteraard werd eerst daarmee een solide basis gelegd voor een merkenregistratie. Dat wil niet zeggen, dat er geen aandacht besteed zou zijn aan de jaren vóór 1660. In een hoofdstukje 'Historie van het Goudse pijpenmerk' vindt men heel wat over die roerige periode tot aan de oprichting van het Gilde.

Ik sprak van een handzaam boekje; de kenschetsing

zou ook van toepassing op het formaat kunnen zijn: 12 cm hoog en 17 cm lang. Misschien een wat ongemakkelijke afmeting in verband met het onderbrengen op onze boekenplank, maar wel praktisch, wanneer men het boekje onder handbereik op z'n schrijftafel wil houden. Trouwens, de uitgever bracht meer van dergelijke handboekjes in de handel, een uitnodiging om ze in een aangepaste bergruimte onder te brengen. Een knutselaar kan daar best zelf iets voor maken. Men zou niet verwachten nog 47 bladzijden met een tweekoloms druk aan inleiding onder ogen te krijgen; daarna volgen 57 bladzijden met ruim zeven honderd (!) merken en drie pagina's met imitatie-merken. Na een hoofdstukje over het model van de Goudse pijp volgen een bibliografie, een register op persoonsnamen, een register op figuurmerken en een register op lettermerken. Ook voor wie zich nooit met pijpekoppen heeft beziggehouden moet een en ander er zeer vertrouwenwekkend uitzien en hem gemakkelijk over een lichte aarzeling ten aanzien van de prijs (f 26,50) kunnen heenbrengen.

Het boekje bevat nu eens geen – op zichzelf wel aardig, vlot geschreven – verhaal, dat de verzamelaar overigens met heel wat vragen laat zitten. Het moet veeleer gekarakteriseerd worden als een met uitgebreide en vaak zeer gedetailleerde kennis vervaardigd stuk gereedschap. Recht-toe, recht-aan; zonder krullen, zonder zich van de hoofdweg te laten afdwalen. Zo vermeldt Duco, dat de oudst bekende pijpenmakers bij voorkeur de Engelse Tudorroos op hun pijpen stempten, omdat die herinnerde aan welvarend Engeland onder Elisabeth I. Hij zou zijn opmerking wellicht nog iets meer diepte hebben kunnen verlenen door er bijvoorbeeld op te wijzen, dat de Tudorroos al in het begin van de zestiende eeuw als handelsmerk werd gebruikt voor een import, die op de jaarmarkten tot de artikelen van uitzonderlijke kwaliteit werden gerekend: namelijk het tinnen tafelgerei met het roosmerk, dat door de bevolking van de Lage Landen bijzonder werd gewaardeerd. Het Engelse roosmerk is dan ook prompt door plaatselijke tinnegieters in Hollandse en Vlaamse steden geïmiteerd.

De schrijver laat niet na zo hier en daar op hardnekkige misverstanden te wijzen, zonder in onversneden, voor buitenstaanders onbegrijpelijke vertogen te vervallen. Zo wordt kort en krachtig weer eens duidelijk

gemaakt, dat gedecoreerde pijpen niet hoofdzakelijk tot het betere deel van het pijpendom hoeven te behoren. De betere pijp was namelijk die, waarvan de steel met een polijststeen (agaatsteen) was behandeld. Daardoor onderscheidde de pijp zich van andere; de behandeling veroorzaakte een prachtig glanzende steel. Op den duur ging men ertoe over om bovendien de kop – de vakman zegt: de ketel – aldus te bewerken. Een ornament staat uiteraard een dergelijke behandeling in de weg!

Het zou een onvergeeflijke nalatigheid zijn, indien de schrijver zich ook niet met de vorm van de Goudse pijp had beziggehouden. Het is zijn goed recht – gezien zijn uitgangspunt – om daarbij 1660 als begindatum voor de ontwikkelingsreeks te nemen. Hij plaatst de pijp aldus binnen het kader van zijn merkengeschiedenis. Toch had hij m.i. de argeloze pijpminnende lezer er wel op mogen attenderen, dat de ketel (de pijpekop) omstreeks het midden van de 17e eeuw weliswaar sterke gelijkenis vertoont met de pijpekop uit de tijd van Maurits, maar dat de hoek tussen kop en steel toen veel stomper was.

Al wat men schrijft werkt op den duur als een tijdbom tegen zichzelf. Trouwens, de schrijver veronderstelt zelf al, dat de verzameling van 727 merken in de komende jaren nog wel tot een duizendtal zal uitgroeien, waarbij de hulp van de wel geïnteresseerde, maar meestal ondeskundige vinders beslist niet ontbeerd kan worden. Soms kan een bezoeker met één pijpekop de conservator van de Kollektie Pijpenkabinet Leiden het schokje van de nieuwe ontdekking bezorgen.

Tenslotte een bescheiden bijdrage aan de bibliografie in dit midden 1982 verschenen boekje. Het tijdschrift *Westerbeem* bevat een artikel van A. Bruijn en P. van Hout over de pijpenpot, een soort doos waarin de pijpen – uiteraard in de oven geplaatst – gebakken werden. Men zie er *Westerbeem* xxxi-5-1982 op na. Strikt genomen gaat het wel niet om Gouda, maar om Gorinchem als standplaats van de fabriek. Echter, het technisch detail zal zich in Gorinchem niet van dat in Gouda onderscheiden hebben! Last but not least: alle hulde voor het tekenwerk, dat kennelijk onder de hand van de schrijver gegroeid is tot die formidabele hoeveelheid van 727 uiterst minutieus getekende merkjes.

J. G. N. Renaud

DE BOUW- EN BEWONINGSGESCHIEDENIS VAN
PIETERSKERKGRACHT 6

J. F. Dröge

Uitgave Ars Aemula Naturae, Leiden 1982

(48 pp.; 25 cm; f 17,-)

Bij de restauratie van gebouwen blijkt helaas maar al te vaak dat door achterstallig onderhoud de diverse, vooral houten constructie-onderdelen zijn aangetast door vocht en insecten. Ingrijpende vernieuwingen moeten dan plaatsvinden. Tellen we hierbij de veranderingen die aangebracht worden als het gebouw een nieuwe functie krijgt, dan moeten we constateren dat – hoe tegenstrijdig het ook lijkt – sinds de opleving van de monumentenzorg in het monumentenjaar 1975 veel originele onderdelen van gebouwen en daarmee even zovele (bouw)historische gegevens verloren zijn gegaan. Achtger de mooi gerestaureerde geveltjes bevindt zich beton en staal of in het gunstigste geval nieuw hout en baksteen.

In veel gevallen zijn dergelijke rigoureuze ingrepen niet nodig. Wordt echter tot vernieuwing besloten dan zou door onderzoek en documentatie de verloren gaande gegevens kunnen worden vastgelegd. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg moet zich hierbij om praktische redenen beperken tot de belangrijke en grote gebouwen, zoals kerken, kastelen en raadhuisen. Is voor deze categorie gebouwen de situatie nog redelijk gunstig, veel slechter staat het ervoor met het overgrote deel van de Nederlandse monumenten: de woonhuizen. Deze gebouwen bevatten veel gegevens over het wonen en werken van gewone burgers en over het bouwen van de plaatselijke ambachtshuis; gegevens die niet in archieven te vinden zijn. Ze verdwijnen in een alarmerend snel tempo. De schade van dit proces, in Engeland toepasselijk 'erosion of history' genaamd, kan beperkt worden door systematisch woonhuisonderzoek. Er zijn in Nederland slechts enkele gemeenten die het bouwhistorisch onderzoek in hun takenpakket opgenomen hebben. Onderzoek en documentatie vóór en tijdens restauraties maakt verantwoord restaureren mogelijk en kan technische en financiële tegenvallers voorkomen. Gespecialiseerde restauratie-architectenbureaus gaan om deze reden er ook vaker toe over, voor een project een bouwhistoricus aan te stellen.

Dit is ook gebeurd bij de restauratie van het pand Pieterskerkgracht 9 te Leiden. De resultaten van het onderzoek zijn weergegeven in een boekwerkje dat is uitgegeven door het Leids schilder- en tekenenootschap 'Ars Aemula Naturae', als bewoner van het recentelijk gerestaureerde pand. In het boekje worden de bouw- en bewonersgeschiedenis gelijktijdig behandeld, waardoor de diverse verbouwingen en verfraaiingen aan het pand gezien kunnen worden in het licht van de bewoners en eigenaren. Archiefonderzoek heeft een complete lijst van eigenaren vanaf het tweede kwart van de 16e eeuw opgeleverd. Oudere archiefgegevens zijn ook in dit geval spaarzamer. In het boekje worden vooral genealogische gegevens vermeld. Gegevens over het beroep en de maatschappelijke positie zouden echter een beter beeld kunnen geven van de maatschappelijke positie van de eigenaren en de hierbij behorende materiële welstand. Het archiefonderzoek leverde een beschrijving van de inventaris van het huis in 1673 op. Dergelijke gegevens zijn zeldzaam en vullen onze beperkte kennis aan over het huisraad en de wijze van wonen in het verleden. De complete lijst is als bijlage toegevoegd.

Het boekje bevatte plattegrondtekeningen met daarin aangegeven de verschillende bouwfases. De korte onderschriften bevatten de belangrijkste bouwkundige gegevens en de functie van de ruimten, waardoor snel een goed beeld van het gebouw vóór de restauratie verkregen wordt. Langs- en dwarsdoorsneden vertellen echter meer over de constructieve opbouw van het pand en zouden, ook al zijn ze moeilijker leesbaar voor de gemiddelde lezer, volledig in een boek als het hier besprokene, moeten worden opgenomen. Van een aantal gevels zijn goede reconstructietekeningen met verklarende tekst opgenomen. Ook hier ontbreken echter teveel tekeningen om het beeld van het pand in de loop der eeuwen compleet te maken.

Reconstructies van de bouwmassa's zijn gemaakt door middel van zogenaamde kapplannen, die een bovenaanzicht van de gebouwen weergeven. De reconstructies zijn gebaseerd op de kaarten van Jacob van Werven uit 1744, naar Hans Liefrinck (1578), Pieter Bast uit 1600 en Johan Blaeu uit ca. 1645. De vraag is of dergelijke reconstructies niet te veel een schijnbeeld oproepen, gezien de betrekkelijke betrouwbaarheid van de details van deze kaarten. Uit het boekje

blijkt niet, dat er archeologisch onderzoek is verricht dat de kartografische bronnen had kunnen aanvullen. De tekeningen en foto's van de gevels en het interieur geven voornamelijk de situatie vóór de restauratie weer. Vergelijking met de huidige situatie is alleen mogelijk door een bezoek aan het gebouw te brengen. Een beschrijving en verantwoording van de restauratie had in dit bestek niet mogen ontbreken.

Het is te hopen dat de ongetwijfeld vele niet in deze publikatie verwerkte gegevens over het pand, tekeningen, resultaten van veldwerk en foto's, goed toegankelijk worden opgeborgen in het gemeente-archief. Het boekje is een prettig leesbaar en een rijk geïllustreerde samenvatting van een bouwhistorisch onderzoek geworden. Zowel het onderzoek als de verslaglegging verdienen navolging.

A. van Drunen

UIT IJZER GEGOTEN

Beeld van de Deventer ijzergieterij Nering Bögel en haar producten (1756-1932)

Barbara S. Kapsenberg

Terra, Zutphen 1982

(108 pp.; 24 cm; ISBN 90-6255-127-0; f 22,50)

Over de geschiedenis van de Deventer ijzergieterij Nering Bögel is door de kunsthistorica Barbara Kapsenberg een studie verricht die resulteerde in een doctoraalscriptie (Utrecht). Haar werk verscheen in boekvorm als begeleidende publikatie bij een tentoonstelling (sept.-dec. 1982) in het museum 'de Waag' te Deventer. Het is zeer toe te juichen dat over deze belangrijke industrie, een der grootste in Deventer, de historische gegevens zijn bijeengebracht en vastgelegd. Tot de sluiting in 1932 was dit bedrijf 175 jaar lang een metaalindustrie van grote omvang en had een goede naam als ijzergieterij en machinefabriek.

De historie van het bedrijf is aardig weergegeven. Veel werk was nodig om het materiaal bijeen te brengen. De weergave in de verschillende perioden is helder en vele illustraties, vaak foto's van gietwerk in de gebruiksomgeving, verlevendigen het boekje op prettige wijze. De waardering die ik heb voor het bedrijfshistorische gedeelte kan ik helaas niet opbrengen

voor de technische beschouwingen in de eerste inleidende hoofdstukken. Daarin laat de schrijfster nog al wat steken vallen. Zo staat op p. 12 dat de ijzererts smelten, vervolgens reageren met de kolengassen en dan puur ijzer vormen dat naar beneden loopt. Dat is onjuist, want in werkelijkheid smelt het ijzererts niet. Het wordt reeds in de vaste fase bij relatief lage temperaturen gereduceerd (wat de schrijfster op p. 11 aan de lezer heeft uiteengezet). Maar bij hoge temperatuur neemt het ijzer zoveel koolstof (en fosfor) op dat het smeltpunt daalt tot ca. 1200 °C., zodat druppels ontstaan die naar beneden zakken, nog meer koolstof opnemen totdat ze als gietijzer zich verzamelen in de haard van de oven en worden afgetapt. De haard wordt door de schrijfster onjuist als kroes betiteld. Wat voorts op p. 11 staat over smeedijzerproductie is niet geheel juist, maar bovendien niet ter zake of verhelderend als men de lezer iets over gietijzer wil duidelijk maken.

Op p. 13 staat dat gietijzer zeer bros zou zijn door het hoge koolstofgehalte en zeer breekbaar door het ontstaan van slinkholten. Dat is eenvoudig onzin. En wat te denken van wat daarna volgt: alleen mechanische bewerkingen zoals boren, frezen en klinken zijn bij gietijzer mogelijk, omdat het koud geworden geen andere vorm meer kan krijgen. Nou, nou, zal een technicus zeggen, om er nog maar van te zwijgen dat draaien als mechanische bewerking blijkbaar is vergeten. Maar goed, de technische beschouwingen vormen slechts een klein onderdeel van het hele boekje, gelukkig ook maar. Het geijkte patroon dat in historische literatuur veelal de technische uiteenzettingen onjuist zijn wordt in dit boek niet doorbroken, maar bevestigd. Ik vind dat bijzonder jammer. Een van beide: men onthoudt zich van beschouwingen op een gebied dat men niet beheerst, of men laat zich voorlichten door ter zake kundigen. Bovendien is het gevaar zo groot dat onjuistheden telkens weer worden overgeschreven van het ene boek naar het andere.

Ernstiger is misschien het feit dat ook archeologisch er storende fouten in staan. Dat uit slakkenvondsten blijkt dat in Nederland van 3000 v.Chr. vrijwel doorlopend smeedijzer werd gemaakt, is bepaald onjuist. De recente ovenvondsten uit Amsterdam en Monnickendam (13e en 14e eeuw) te willen kwalificeren als bewijs dat daar smeedijzer producerende centra waren, zal de betreffende onderzoekers vreemd doen opzien. Toe-

vallig was ik zelf betrokken bij de interpretatie van deze vondsten. In beide gevallen liggen de zaken heel anders dan de schrijfster ons suggereert. Tenslotte zal de zin dat de koepeloven een verkleinde uitgave is van een hoogoven vele lezers verbazen. Naast deze tekortkomingen blijft er nog genoeg aardigs over in de uiteenzettingen hoe het bedrijf van Nering Bögel reilde en zeilde door de 175 jaren van zijn bestaan, maar ook weer historisch, want technisch-kritisch blijven er dingen eenvoudig liggen. Voor siergietwerk is namelijk geen bijzonder fijn gietijzer nodig (p. 28) en de Kerpelse kon even goed siergietwerk maken als Nering Bögel. De bewijzen die schrijfster aanvoert voor de bewering dat tot 1850 Deventer als enige in ons land siergietwerk leverde lijken mij uiterst zwak.

De uitgeverij Terra komt alle lof toe voor de wijze van uitvoering. Het boekje heeft een aantrekkelijk omslag en is typografisch goed verzorgd. Samenvattend hoop ik dat deze uitgave, ondanks de technische ontsparingen, een groot aantal belangstellende lezers zal vinden.

A. J. Zuithoff

RIETVELD: 1884-1964: EEN BIOGRAFIE

F. Bless

Amsterdam/Baarn 1982

(277 pp.; 22 cm; ISBN 90-6005-198-X; f 49,50)

Het is geen eenvoudige zaak om 'het werk en de persoonlijkheid in hun totaliteit' (achterflap) van een bekend architect, in dit geval Gerrit Rietveld, te beschrijven en dat is het nog minder wanneer reeds een uitvoerige publikatie op dat gebied is verschenen, namelijk het proefschrift van Th. M. Brown, *The Work of G. Rietveld Architect*, Utrecht 1958. Frits Bless heeft dit niettemin gewaagd. Door middel van nieuwe gegevens en wat meer nadruk op biografische aspecten heeft hij getracht om een ander boek dan dat van Brown uit te brengen; de ondertitel luidt dan ook: 'een biografie'. In vier hoofdstukken, die elk zijn getiteld met een citaat uit Rietvelds publikaties (overigens zonder verantwoording) onderscheidt Bless vier fasen in Rietvelds leven en werk: de eerste periode tot de zelfstandige vestiging als meubelmaker in 1917, de tweede

tot de voltooiing van het Schröderhuis, gemakshalve afgerond op 1925, de derde tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in 1940 en de vierde tot Rietvelds dood in 1964. Aan elk van deze hoofdstukken gaat telkens een tweede (nu wel verantwoord) citaat vooraf, maar noch naar de titel noch naar het motto wordt in de tekst een duidelijke verwijzing gegeven. Elk hoofdstuk bevat eerst een globale biografische beschrijving van de betreffende periode, vervolgens een bespreking van de voornaamste werken alsook van enige kunsthistorische aspecten, waarbij afwisselend de algemene ideeënontwikkeling en de rol of denkwijze van Rietveld aan bod komen. Behalve bij het eerste hoofdstuk (waarin Rietveld nog niet zelfstandig werkt) wordt hieraan telkens nog een excursie toegevoegd die de ideeën van Rietveld, al dan niet aan de hand van voorbeelden, wat meer belicht. De grenzen bij deze onderverdeling zijn niet altijd even scherp te onderkennen. Tot slot volgt een nabeschuiving over 'Rietveld: mythe en werkelijkheid', aangevuld met een selectie van enkele van Rietvelds teksten.

Het meest opmerkelijke aan dit boek is wellicht dat de auteur zelf al de tekortkomingen daarvan weer geeft: 'noch als biografie noch als kunsthistorische publikatie is het volledig' (p. 7). Dat is maar al te waar.

Al worden bijvoorbeeld de belangrijkste kringen waarin Rietveld verkeerde (onder meer Kunstliefde, de Stijl, de Gemeenschap, Vereniging Nederland-Nieuw Rusland) wel vermeld, over wat er daarbij omging, wordt vaak weinig informatie gegeven en voor verdere literatuur moet de lezer zelf maar op zoek gaan. Een belangrijk feit als Rietvelds deelname aan de tentoonstelling van de Russische avant-garde architectengroep OSA in 1927 te Moskou (zie F. Palmboom, *Doel en vermaak in het Konstruktivisme*, Nijmegen 1979) wordt niet genoemd en zo zijn er nog wel meer onvolledigheden. Wat betreft de kunsthistorische omissies zij hiervoor als voorbeeld gewezen op het negeren van Rietvelds voorliefde voor een moduulschema, eerst van 1 m, later van 0,70 m, voor het ontwerpen van plattegronden en gevelindelingen.

Het boek blijft vaak steken in losse opsommingen van feiten (behalve onvolledig, soms ook nog onjuist, zie onder) waarbij het geheel aan de lezer wordt overgelaten om zich een beeld te vormen van Rietvelds oeuvre aan de hand van het rijke, doch niet nieuwe

illustratiemateriaal, dat telkens apart aan elk hoofdstuk is toegevoegd. Dit gebrek aan verband tussen beeld en tekst is niet in de eerste plaats te wijten aan de lay-out, maar vooral aan de summier beschrijvingen in tekst en bijschriften, waarin diverse onjuistheden zijn op te merken (bijvoorbeeld de als 'kernwoningen' aangeduide woningen in het studieplan-Hoograven, p. 109, en idem, 'atelierwoningen', vergelijk p. 110 en p. 136).

Ook anderszins zijn onjuistheden of tegenspraken te constateren, bijvoorbeeld bij de argumentatie voor de vroege datering (in 1916) van de rood-blauwe stoel, waarbij R. van 't Hoff volgens de conclusie op p. 260 (noot 37) de werkplaats van vader en zoon aan de Poortstraat bezocht en aldaar de rood-blauwe stoel gezien zou hebben, en elders (p. 50) Rietvelds eerste eigen werkplaats aan de Van Ostadelaan, terwijl het bijschrift bij de afbeelding het jaartal 1919 noemt (p. 60/61). Gemakshalve gaat Bless voorbij aan het feit dat voorafgaand aan de rood-blauwe stoel een ongekleurd, blankgebeitst exemplaar in beukehout is vervaardigd, zoals hij het ook niet de moeite waard vindt om zijn veronderstelling 'dat er tussen het maken van de meubels voor Verloop en het ontwerpen van de 'rood-blauwe' stoel enkele jaren zijn verstreken, zeer onwaarschijnlijk lijkt' (p. 26) nader te motiveren.

Waar Marijke Küper in haar bijdrage over Rietveld in het boek *De beginjaren van de Stijl 1917-1922*, Utrecht 1982, mijns inziens met zeer valide argumenten een datering in 1923 van de rood-blauwe stoel (dat wil zeggen de gekleurde versie) voorstelt (pp. 271-273), toont ook de rest van haar bijdrage aan hoe men met gedegen archief- en literatuuronderzoek werkelijk nieuwe gegevens kan aandragen en tegelijkertijd een boeiend verhaal kan schrijven (hetgeen tevens geldt voor haar mede-auteurs). Bless daarentegen schrijft iets te vlot (steeds in de tegenwoordige tijd, en veelvuldig het anglicisme 'hij wordt gevraagd' gebruikend), veel veronderstellenderwijs en matig gefundeerd. Zo schrijft hij bijvoorbeeld (p. 20): 'Zeker is dat de architect (P. J. C. Klaarhamer) voor ... Rietveld ... een zekere genegenheid koesterde. Het feit dat Rietveld enkele jaren later een tweede cursus bij hem volgde duidt hierop.' Indien genegenheid al van belang is in dit verband, dan is dit mijns inziens eerder van betekenis voor de gevoelens van Rietveld, die zich een leermeester kiest, dan omgekeerd.

Het zou te ver voeren om hier een volledige lijst te geven van alle tegenspraken, grepen uit de lucht en omissies; dat zou ondanks alle kritiek die Bless' werk verdient, toch ook weer niet gerechtvaardigd zijn, al was het alleen al omdat Bless het heeft aangedurfd om na Brown – wiens proefschrift thans alleen nog maar antiquarisch is te verkrijgen – opnieuw een overzicht van Rietvelds oeuvre (en nu ook met inbegrip van diens na-oorlogs werk) op de markt te brengen, aangevuld met enkele nuttige kanttekeningen betreffende mythe en werkelijkheid rond Rietveld. Dit neemt de indruk echter niet weg dat Bless, die blijkens zijn verantwoording diverse archieven heeft geraadpleegd, de kans heeft gemist om van zijn werk echt een goed boek te maken. Niet voor niets wordt telkens de hoop op verder onderzoek en nieuwe publikaties uitgesproken.

M. C. Kuipers

HET STADHUIS VAN NIJMEGEN

Redactie G. Th. M. Lemmens

Nijmeegs museum Commanderie van St. Jan,

Nijmegen 1982

(200 pp.; 31 cm)

In 1978 namen het Nijmeegs museum 'Commanderie van St. Jan' en het Gemeentearchief een belangrijk initiatief. Ter herdenking van de Vrede van Nijmegen (1678) organiseerden beide instellingen samen een tentoonstelling, die zij vergezeld lieten gaan van een boekwerk dat het eerste zou worden in een serie 'catalogi van het kunstbezit van de gemeente Nijmegen'. Onder redactie van museumdirecteur G. Th. M. Lemmens kwam een catalogus tot stand, die zodanig was opgezet dat hij ook los van de tentoonstelling van belang bleef. Interessante bijdragen over de gebeurtenissen, die in 1677 en 1678 Nijmegen in het centrum van de internationale aandacht plaatsten met als illustraties belangrijke voorwerpen van de tentoonstelling, maken het boek ook begerenswaardig en bruikbaar voor wie de tentoonstelling niet bezocht. Dit geldt ook voor de drie delen, die sindsdien volgden: *De Stedelijke Munt van Nijmegen*, *Het Valkhof te Nijmegen* en *Het Stadhuis van Nijmegen*. Bij de twee laatste catalogi trad ook het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis van de Nij-

meegse Universiteit als participant toe. Over *Het Stadhuis van Nijmegen* gaat deze bespreking, maar ook de eerdere boeken zijn nog verkrijgbaar.

Het Stadhuis van Nijmegen doet me sterk denken aan de legendarische hoorn des overvloeds. Er zitten allerlei heerlijkheden in, die de consument steeds weer verrassen, en, zoals bij de 'echte' hoorn, lijkt er aan al die heerlijkheden geen eind te komen. Na inleidingen over het middeleeuwse stadsbestuur van Nijmegen en de voorgeschiedenis van het stadhuis, volgt de smakelijkste vrucht uit de hoorn, de bouwhistorische analyse van het stadhuis door A. G. Schulte. Daarna volgen nog bijdragen over zeer uiteenlopende zaken als de symbolen van de stedelijke autonomie, de zegels van de stad, de bewaarplaatsen van de privileges, de omwallingen, de stadspoorten, de 'clockenslag', de stadsboden, de schepenbank, wandtapijten en schilderijen. 'Aan een boom zo vol geladen, mist men één twee pruimpjes niet', dichte 200 jaar geleden Hieronymus van Alphen. Toch mis ik tenminste één pruimpje. Als een rode, zo men wil een zwarte, draad loopt door het gehele boek de brand, die in 1944 het stadhuis verwoestte. Deze gebeurtenis wordt steeds opnieuw genoemd, maar nergens nader toegelicht. Ik vind het jammer dat in dit verder zo overdadige boek niet enkele pagina's zijn ingeruimd om deze gebeurtenis wat uitgebreider te beschrijven. De lezer, die er toch wat meer van wil weten, kan terecht op de pagina's 379 tot 384 van deel 10a (1e helft) van de wetenschappelijke editie van L. de Jongs *Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*.

Terug naar enkele van de vele bijdragen, die samen dit boek tot een rijke bron van informatie over een stadhuis, zijn geschiedenis en zijn inboedel maken. In een degelijk maar wat moeilijk leesbaar artikel zetten R. M. J. Meens, H. J. M. Trines en J. J. M. de Veer uiteen hoe het stadsbestuur zich ontwikkelde sinds het moment dat Nijmegen een rijksstad werd. De auteurs geven een interessant inzicht in de gelaagdheid van het stadsbestuur, waarin steeds nieuwe groepen uit de burgerij hun intrede deden en de landsheerlijke invloed steeds meer verdween. Al in de 13e en 14e eeuw hadden de burgers een stevige greep op hun eigen bestuur, zij het dat de bestuurders nog wel uit een vrij kleine en gesloten groep voortkwamen en bekwaam kans zagen de rest van de burgerij buiten het bestuursapparaat te houden. De opkomst van de gilden was het eerste

enigszins succesvolle teken van onvrede van de burgerij met deze situatie. Ik vind het jammer dat in dit verder zo informatieve verhaal termen worden gebruikt, die de auteurs niet toelichten, terwijl ze veel lezers onbekend zullen zijn: oordeelvinder, (onder-)richter en stadsheer hadden in het overvloedige notenapparaat toch wel kort verklaard mogen worden.

De bijdrage die mij het meest heeft geboeid is die van monumentenzorgmedewerker A. G. Schulte. Niet omdat juist deze analyse van de bouwgeschiedenis van het stadhuis zich met rode konen in één ruk laat lezen, maar omdat het mijns inziens een prachtig voorbeeld is van een ook voor leken begrijpelijk wetenschappelijk werkstuk. Schulte maakt om te beginnen op relativerende wijze duidelijk met welke problemen hij te maken had en voor welke werkwijze hij derhalve heeft moeten kiezen. Hij stond voor de moeilijke taak de bouwgeschiedenis te schrijven van een in vele eeuwen uit verschillende bouwsels tot een 'megalomane gigant' uitgegroeid stadhuis, dat bovendien in 1944 grotendeels is uitgebrand, zodat bewaard gebleven bouwfragmenten, geredde roerende goederen, archivalia en afbeeldingen samen de talloze stukjes vormden, die hij als een puzzel in elkaar moest proberen te passen. Op zijn moeilijke tocht neemt hij de lezer op sympathieke wijze bij de hand, Met behulp van schema's en eenvoudige plattegronden reconstrueert hij in een prettig leesbaar betoog van 27 pagina's de bouwgeschiedenis, zoals die zich sedert de 14e eeuw voltrokken moet hebben. Zoals bij meer stadhuizen kenmerkt die bouwgeschiedenis zich door het steeds weer toevoegen van delen aan een gebouw dat oorspronkelijk uit verschillende bouwsels bestond, tot in de 16e eeuw de bouw van een voorzaal het gebouw een nieuw en imposant uiterlijk gaf. Restauraties door P. J. H. Cuyper en J. J. Weve, de uitbreiding van 1890 en tenslotte de restauratie en uitbreiding in de jaren dertig van deze eeuw, veranderden het gebouw zowel in- als exterieur. Er waren nog meer plannen, maar de uitvoering daarvan werd verhinderd door de brand van 1944. Alle uitbreidingen, verbouwingen en restauraties worden door Schulte boeiend beschreven aan de hand van zijn verbrokkelde en soms gebrekkig beschikbare bronnenmateriaal. Bij een artikel als dit wordt de grote waarde bewezen van een notenapparaat per pagina. In de brede marge van elke bladzijde is veel informatie ver-

werkt, die onmisbaar is maar het verhaal zelf onleesbaar gemaakt zou hebben. Vervolgens krijgt de inmiddels goed geïnformeerde lezer nog een beeldverhaal van 187 afbeeldingen dat de laatste restjes topografisch en iconografisch onbegrip wegneemt.

Ook de naoorlogse nieuwbouw komt aan bod. In een bijdrage van dr. ir. P. Dijkema worden de tekeningen van de in 1982 in gebruik genomen nieuwe vleugel van het stadhuis gepubliceerd en toegelicht. Na een aantal korte bijdragen, waarvan de plaatsing mij wat willekeurig voorkomt, over onder meer de stadszegels, de bewaarplaats van de privileges, de omwallingen en stadspoorten en de stadsboden, verschijnt Schulte opnieuw ten tonele. Ditmaal met een beschrijving van de 16e-eeuwse schepenbank, die tot de brand van 1944 het meest spectaculaire meubel van het stadhuis was. Na een korte inleiding over de functie van de schepenbank of vierschaar en de voor zijn doel – de beschrijving ervan als voorbeeld van midden-16e-eeuwse meubelkunst – beschikbare bronnen, gaat Schulte nader in op de maker. Deze, de stads-kistenmaker Gaert Koitenbrouwer van Dulcken, blijft een naam, maar we krijgen aan de hand van de stadsrekeningen wel inzicht in zijn werkwijze. Een nauwkeurige beschrijving van het meubel zelf, een schema met de aantallen arbeidskrachten die eraan werkten, hun werktijden en de hen gedane betalingen, sluiten dit stuk af, waarna Schulte zijn verhaal weer aanschouwelijk maakt met een reeks afbeeldingen, waaronder veel tekeningen en foto's van details.

Hoe grondig de brand van 1944 ook heeft huisgehouden, een deel van de inboedel van het stadhuis is bewaard gebleven. Zo waren de 26 kostbare 17e-eeuwse tapijten in 1939 verwijderd met het oog op de oorlogsdreiging. Men had toen juist ontdekt dat Nijmegen zeer kostbare tapijten bezat. Ze waren in de 17e eeuw als behangsels aangeschaft en in 1838 in een kist op de stadhuiszolder opgeboren, waar ze in 1882 werden teruggevonden. Nog in 1901 werd de restauratie ervan opgedragen aan een behanger, die geen kans zag het al ver op gang zijnde verval te stuiten. Het was dr. G. T. van IJsselsteyn, die het werkelijke belang van de tapijten ontdekte en voor de verwijdering in 1939 zorg droeg. H. G. M. de Heiden beschrijft de lotgevallen van de 26 wandtapijten. De drie series, waaronder zeven met scènes uit Ovidius' *Metamorfosen* en zes met

als hoofdpersonen Vergilius' helden Aeneas en Dido, worden in details behandeld. Deze beschrijvingen zijn ook al gepubliceerd in *De Vrede van Nijmegen*. Nieuw is de beschrijving van de dertien verdure's of groenstukken, die in opdracht van het Nijmeegse gemeentebestuur in 1665-1666 in Delft geweven werden.

Het ware te wensen dat het rijke en vaak 'toevallige' schilderijenbezit van andere Nederlandse stadhuizen net zo grondig en systematisch beschreven was als Lilian Ackermans dat met de Nijmeegse schilderijen heeft gedaan. Ze zijn onderverdeeld in schoorsteenstukken, gezantenportretten, oudere schilderijen en moderne schilderkunst. Van ieder soort wordt de betekenis in algemene zin behandeld, waarna elk schilderij afzonderlijk de revue passeert met een uitgebreide beschrijving en een opgave van relevante literatuur. Ik heb altijd wat moeite met het onderscheid tussen 'oudere' en 'moderne' schilderijen. Waarom zijn bijvoorbeeld de doeken van Eugène Lucker (1876-1943) bij de oudere en die van Carel Willink of Raoul Hynckes bij de moderne ingedeeld? Eén schilderij is een aparte behandeling ten deel gevallen: het raadsel van Nijmegen dat in 1619 geschilderd is door Pauwels en Schoten. Lemmens verhaal over dit door hem 'stijf en ouderwets' genoemde schilderij is een van de verrassingen, die uit de 'hoorn des overvloeds' rollen. Behalve het schilderij zelf behandelt de auteur de talloze andere versies en navolgingen in de vorm van prenten en tekeningen. Het schilderij kan de beschouwer lang bezighouden. In een aantal teksten wordt hem gevraagd te bedenken hoe het afgebeelde gezin in elkaar zit. Interessant is het schilderij echter vooral ook, omdat zich in een doorkijk het oudst bekende stadsgezicht van Nijmegen met onder meer het stadhuis, bevindt.

Het intrigerende primitieve schilderij met de staande klok dat als omslag van het boek gebruikt is, deed mij meteen in de catalogus van het schilderijenbezit zoeken naar een beschrijving. Tevergeefs. Het bleek echter opgenomen in Schultes beeldverhaal over de bouwgeschiedenis. Bovendien geeft Lilian Ackermans in een kort artikeltje een beschrijving van de klok, die na 300 jaar in de hal te hebben gestaan, in 1944 met het stadhuis verbrand is.

Het boek wordt besloten met overzichten van alle stedelijke functionarissen van 1233 tot heden (1983).

Het maken van zulke overzichten is een monnikenwerk, maar ontlast archiefambtenaren voor altijd van het steeds weer opzoeken van een schepen, een burgemeester of een secretaris. Alles staat voortaan 'in het boek'. De lijsten zijn door verschillende mensen samengesteld en dat wreekt zich pijnlijk. Het begint met de schepenen van 1233 tot 1591. Zij zijn verdeeld over vijf perioden en vervolgens per periode alfabetisch en voorzien van een volgnummer vermeld. Een opgave van bronnen en literatuur lijkt dit gedeelte af te sluiten, maar daarna wordt de lezer nog verrast met een chronologische lijst van jaartallen, waarachter cijfers terugverwijzen naar de eerder per periode alfabetisch vermelde schepenen. Mijn beschrijving is net zo omslachtig als de wijze van vermelden in het boek. Vervolgens worden we verblijd met een opgave van burgemeesters, schepenen en raden van 1592 tot 1815. Hier is alles nog ingewikkelder. Er is nu geen onderverdeling in perioden, maar alle gezagsdragers zijn alfabetisch en genummerd vermeld met hun functies en de jaren, waarin ze die bekleedden. Daarna volgen aantekeningen, die met terugverwijzing naar de nummers bijzonderheden over verschillende personen geven. Tenslotte is er weer een concordans, waarin jaar na jaar in cijfers wordt verwezen naar de genummerde alfabetische lijst. Een opgave van bronnen en literatuur ontbreekt ditmaal. De raadssecretarissen en secretarissen tot 1815 zijn afzonderlijk opgenomen, omdat zij geen 'gekozen' regenten waren. Zij zijn alfabetisch behandeld, zonder nummer, zonder aparte aantekeningen en zonder concordans. Vervolgens wordt de 16e-eeuwse stadssecretaris Johan van der Have door Maria A. F. T. van Son aangegrepen om het ambt van secretaris wat nader te beschrijven. Een, zoals alles in deze bundel, boeiend verhaal dat ik eerder in de buurt van het stuk over de stadsbode verwacht had (of wellicht omgekeerd). Na Van der Have volgt weer een lijst, ditmaal heel duidelijk, van de burgemeesters en secretarissen, die Nijmegen van 1816 tot heden gediend hebben en nog dienen.

Het was overzichtelijker geweest als alle regeerders in één overzicht geplaatst waren met steeds de bijbehorende aantekeningen. Een nu pijnlijk ontbrekend register had dan de concordansen kunnen vervangen. Nu moet de lezer/gebruiker zijn weg zoeken door vier verschillend opgezette overzichten. Deze kritische op-

merkingen doen overigens niets af aan mijn bewondering voor dit schitterend en goed vormgegeven boek dat voor de ongelooflijk lage prijs van f 20,- bij het museum Commanderie van St. Jan te koop is. Het ware te wensen dat meer musea en gemeente- of rijks-

archieven tot een dergelijke vruchtbare samenwerking zouden komen. (Kunst)historisch Nederland zou er vriendelijker uitzien.

C. H. Slechte

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

Mededelingen van de archeologische instellingen in Nederland

GELDERLAND

ROMEINS NIJMEGEN

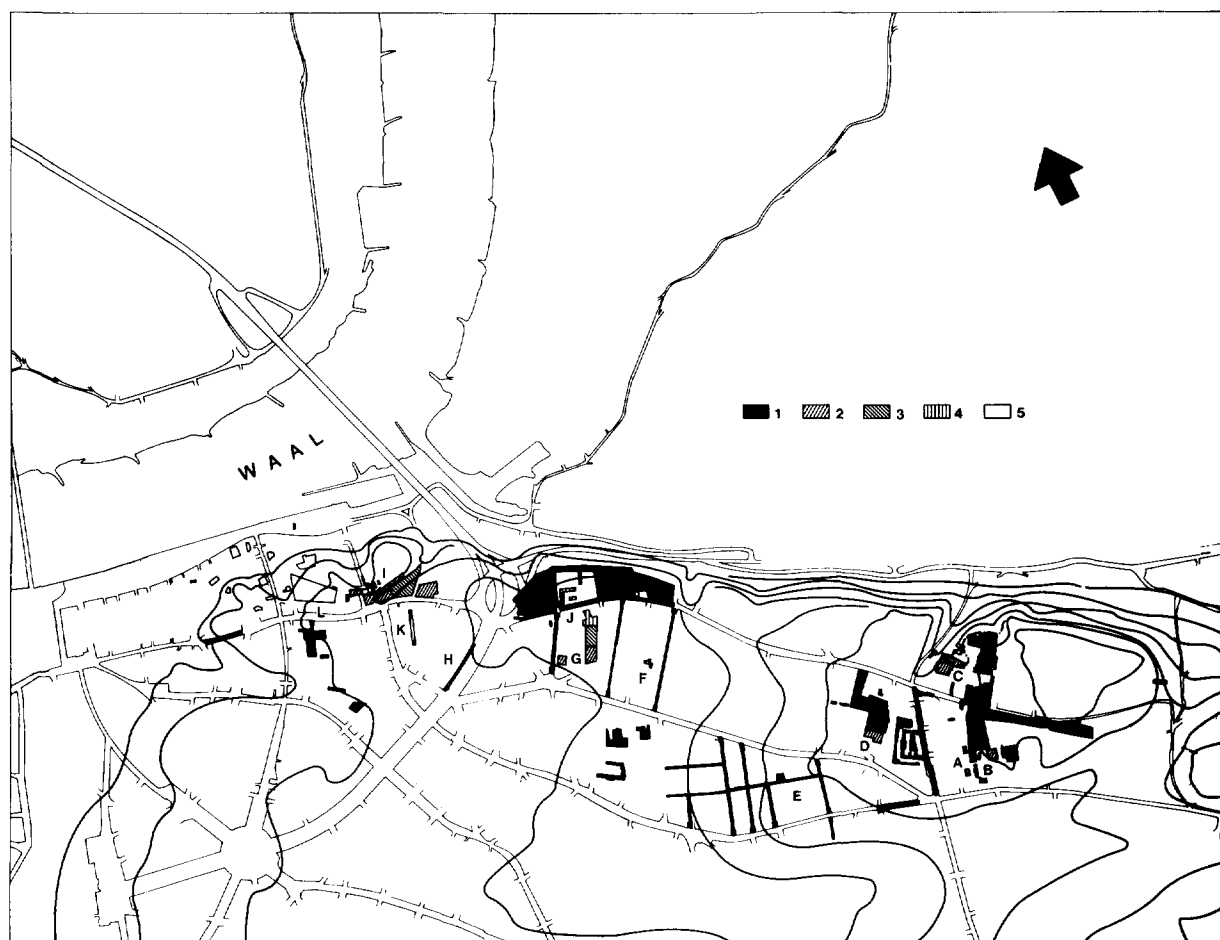
Dit overzicht van het archeologisch onderzoek naar de bewoning uit de Romeinse tijd, dat de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek gedurende de jaren 1979-1981 te Nijmegen heeft verricht, behandelt achter-

eenvolgens de werkzaamheden in het gebied rondom het Kops Plateau, op de Hunerberg ten oosten van het Trajanusplein en tenslotte rondom het Valkhof.

Rondom het Kops Plateau

In de zuidwest-hoek van het Kops Plateau, in de naaste omgeving van de

Rijksinrichting 'De Hunerberg', zijn in 1979 enkele terreinen onderzocht. Hier was reeds in 1974-75 o.a. het grote gebouw gevonden, dat wel als forum is opgevat. Met medewerking van de Woningbouwvereniging 'De Gezonde Woning' konden in het kader van de renovatie van de panden Eikstraat 21-35 en 53-67 de twee percelen achter deze huizen onderzocht worden (afb.

Afb. 1. Ligging van de opgravingsputten. Nijmegen. 1 1972-1978; 2 1979; 3 1980; 4 1981; 5 (middeleeuws) stadskernonderzoek ROB 1979-1981. Schaal 1:80.000 (tekening A. M. Nijs).

1A). Vooral het noordelijke terrein is van betekenis geweest voor de zuidelijke begrenzing en westelijke voortzetting van de grote houtbouwplattegronden, die in 1974-75 op het ten oosten liggende terrein van de Rijksinrichting waren aangetroffen (*Bull. KNOB* 74, 1975, 163). De dichte rij houten palen strekten zich nog tot minstens 14 m westelijker uit, al wijkt de richting iets af van de rijen op het terrein van de Rijksinrichting. Het onderzoek in de tuinen ten oosten van de Eikstraat lag toevalligerwijs zo, dat hier vastgesteld kon worden, dat de palen op dezelfde hoogte eindigden als op het aangrenzende terrein. Een grote verstoring bellette echter waar te nemen of hier ook een platformconstructie aan het uiteinde van het gebouw was geconstrueerd. Daterende vondsten zijn niet gedaan.

Door de opgravingen op het terrein van de Rijksinrichting 'De Hunerberg' zelf kon nu de zuidoostelijke hoek van het grote stenen gebouw, het 'forum', worden opgespoord (afb. 1B). Onmogelijk was het om te zien of de vier rijen houten palen, die al eerder waren waargenomen in de oostelijke vleugel van het gebouw, ook hier nog aanwezig waren (*Bull. KNOB* 74, 1975, 163). Zowel ten noorden als ten zuiden van het hoofdgebouw van de Rijksinrichting zijn verschillende greppels waargenomen, waaruit geen vondsten konden worden verzameld. Op grond van hun richting kunnen zij met de Claudisch-Neronische bewoning langs de Ubbergseveldweg (het zogenaamde 'dorpje' van Holwerda; *Bull. KNOB* 73, 1974, 180-1 en 77, 1978, 251) of met het grote stenen gebouw in verband gebracht worden. Enkele kuilen met IJzertijsdaardewerk wijzen ook op het voorkomen van niet nader te karakteriseren bewoning uit de IJzertijd.

Dank zij de medewerking en het geduld van bestuur, directie en leerlingen van het Internaat voor Schipperskinderen 'De Klokkenberg' kon eveneens

in 1979 het trapveld ten noorden van het internaat worden opgegraven (afb. 1C). Dit terrein ligt boven aan de zuidoostelijke helling van het Beekmansdal. In de naaste omgeving zijn verschillende opgravingen uitgevoerd (terrein Schuller in 1972, *Bull. KNOB* 1972, 130-1; helling Beekmansdalseweg no. 9 in 1978, zie *Bull. KNOB* 1980, 33). Over het terrein verspreid zijn talrijke afvalkuilen waargenomen, maar herkenbare sporen van gebouwen of omheiningen ontbraken geheel. In vergelijking met andere vindplaatsen uit Nijmegen valt het grote aantal (vijf) kuilen van waterputten of mogelijke waterputten op. In enkele waren nog duidelijk de verkleuringen van de houten bekisting te constateren. In één geval kon zelfs worden vastgesteld, dat twee grote tonnen van ca. 2 m hoogte op elkaar waren geplaatst. Zoals gebruikelijk in Nijmegen is het onduidelijk of het welputten dan wel regenputten betreft. In het zuidwestelijke gedeelte van het terrein loopt het Romeinse oppervlak sterk af in de richting van het Beekmansdal. Hier is de aanzet van een erosiedalletje aangesneden, dat gedurende de Flavische tijd geheel is opgevuld met Romeins afval. Op het onderste niveau is een uitgespoelde geul of greppel waargenomen. Ongeveer op hetzelfde loopvlak zijn aan weerszijden van dit geultje twee paarden begraven. Begeleidende vondsten ontbreken weliswaar, maar op grond van de stratigrafie moeten de twee paarden wel uit de tweede helft van de 1e eeuw dateren. Een derde paard moet in de reeds opgevulde erosiegreppel zijn begraven, maar daarna door volgende opvulling met afval zijn verstoord, vermoedelijk eveneens in de tweede helft van de 1e eeuw. Zowel de opvulling van deze depressie als de verschillende kuilen en waterputten hebben voor Nijmeegse begrippen grote hoeveelheden vondsten opgeleverd. Daarbij valt het betrekkelijk grote aantal terra sigillata-

fragmenten en graffiti op. Overwogen moet worden of althans het materiaal uit de opvulling van het erosiedalletje oorspronkelijk afkomstig was uit de aan de andere zijde van het Beekmansdal gelegen legerplaats van het tiende legioen.

In de maanden juni en juli 1981 kon dank zij de bereidwillige medewerking van de heer en mevrouw L. J. van Boerel een gedeelte van de tuin aan de achterzijde van het perceel Beekmansdalseweg no. 9 worden opgegraven (afb. 1C). De tuin ligt in een klein zijdalletje van het Beekmansdal en grenst aan de reeds opgegraven delen van de oostelijke canabae legionis ten noorden van de Romeinse weg buiten de legioensvesting (*Noviomagus* 1979, 51, afb. 50 bij no. 5). Al geruime tijd bestond er belangstelling voor dit perceel, omdat hier onder meer een gracht uit het begin van de 2e eeuw in uitmondde. Door de merkwaardige ligging van de opgravingsput, die aan twee zijden was ingesloten door een steile helling en aan de andere twee zijden door een fraai aangelegde tuin en het woonhuis, was de uitvoering van het onderzoek zeer gecompliceerd, te meer toen bleek dat de vaste grond plaatselijk ruim 5,50 m onder het maaiveld lag. Het onderzoek heeft een aantal uiterst merkwaardige waarnemingen opgeleverd, die – ondanks alle moeite – niet het gewenste resultaat hebben opgeleverd. Het is duidelijk geworden, dat het dal in het begin van de Romeinse tijd veel dieper is geweest dan nu; het oude oppervlak moet minstens 3,50 m lager gelegen hebben. Een echt loopvlak is niet gevonden, wel een bovenzijde van vaste grond. Het is niet uit te sluiten, dat het oude oppervlak zelf in de Romeinse tijd is geërodeerd of vergraven. In deze fase is de zuidelijke wand van het dal tot bijna bovenaan toe met plaggen bekleed geweest. Plaatselijk lagen deze min of meer horizontaal, zodat gedacht werd

aan de bekleding van een trapvormige constructie. Soms zouden daartussen palen kunnen hebben gestaan, maar een duidelijke structuur is niet waargenomen. Aan de westzijde, d.w.z. aan de zijde van uitmonding van het dal, is minstens 2-3 m onder het huidige maaiveld een gebogen (stand?)greppel opgetekend, die het dalletje zou kunnen hebben afgesloten. In de greppel was een duidelijke onderbreking. Mogelijk was ook het ene deel van de greppel dieper dan het andere. Heuvelopwaarts en in de lengte van het dal is een 4,60 m brede en minstens 6 m lange en 1,80 m hoge houten bekisting gevonden, o.a. geconstrueerd met behulp van zeer grote ijzeren spijkers. Aan de dalzijde sloten op de bekisting aan weerszijden een rij zware palen aan, die zo een soort trechter vormden en leidden naar de opening in de gebogen greppel (?). Dit alles, plaggenbeschoeiing, gebogen greppel en houten bekisting was overdekt door een minstens 2,50 m dik pakket opvallend schoon geel zand, waarin wel enkele licht humeuze niveaus te onderkennen waren, maar geen duidelijke zones van langdurige vegetatie die kunnen duiden op een stilstand in het opvullingsproces van het dal. Al met al ontkomt men niet aan de indruk, dat het dal in deze fase in korte tijd is opgevuld met grote hoeveelheden min of meer schone vaste grond. Boven in deze opvulling is tenslotte de voortzetting van de gracht uit het begin van de 2e eeuw geconstateerd, die van het Kops Plateau het dal induikt (*Noviomagus* 1979, 51, afb. 50 bij no. 5). Daarmee is voor de constructie in het gele zand en de opvulling van het dal een duidelijke terminus ante quem verkregen, die bevestigd wordt door de datering van het schervenmateriaal uit de humeuze lagen op het gele zand. Zonder dat alle waarnemingen goed met elkaar in overeenstemming te brengen zijn en zonder dat deze leiden tot één of meer vaststaande inter-

pretaties, moet toch rekening worden gehouden met de aanwezigheid van een klein theater. De ligging op minder dan 100 m van de legioensvesting van het tiende legioen vlak bij de voortzetting van de Via Principalis buiten het kamp, de situering in het dal en de vorm van het dal, de merkwaardige plaggenbekleding en de zeer grote hoeveelheden verwerkt geel zand zouden hiermee enigszins bevredigend verklaard zijn. Het zand kan afkomstig zijn van het aardlichaam van tribunes, die op het plateau aan de rand van het dal zijn opgeworpen, eventueel met grond uit het dal, om zo de cavea van het theater te vergroten. Nadat dit in onbruik was geraakt, zou de grond in korte tijd in het dal terecht gekomen kunnen zijn.

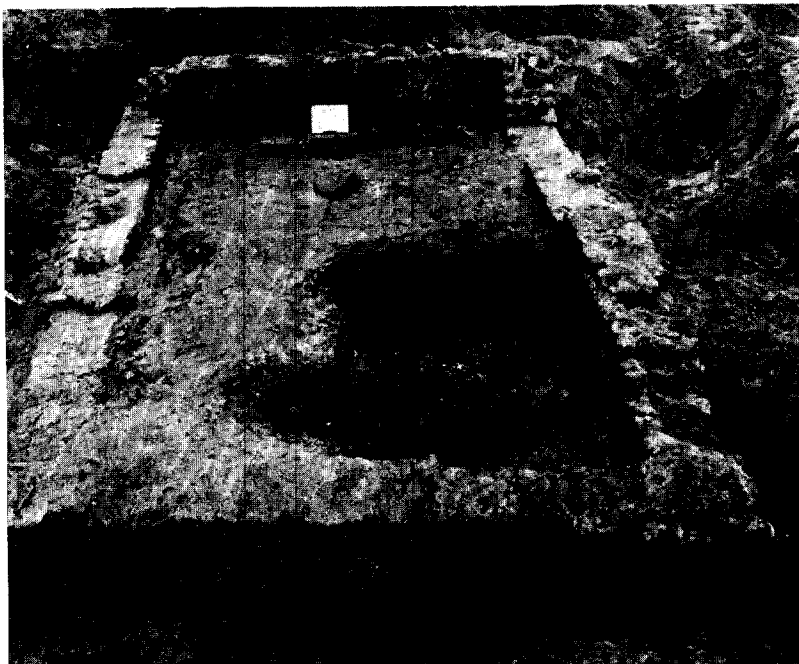
Hunerberg-Trajanusplein

Ter afsluiting van het onderzoek in de tuin van de Scholengemeenschap Canisiuscollege/Mater Dei werd in 1979 gedeeltelijk een heronderzoek van de speelplaats achter de school verricht (afb. 1D). Een groot deel hiervan was reeds in 1962 opgegraven. Het na-onderzoek leidde niet tot belangrijke nieuwe inzichten. In ditzelfde jaar kon ook het in 1978 begonnen onderzoek in het kader van het leefstratenproject in de Schildersbuurt worden afgerond. Daarbij werd het oostelijke gedeelte van de Rembrandtstraat opgegraven (afb. 1E). De resultaten waren hier vrij pover. Een klein onderzoek vond plaats in 1979 in de achtertuin van het Rijksmuseum G. M. Kam en in 1981 in de tuin van het perceel Pater Brugmanstraat 26, dat grenst aan de achterzijde van het Rijksmuseum G. M. Kam (afb. 1F). Het leverde slechts de voortzetting van een stelsel van drie greppels op, die reeds in 1976 in de Museum Kamstraat waren gezien en daar toen als mogelijke begrenzing van het 1e-eeuwse grafveld zijn opgevat (*Bull. KNOB* 77, 1978, 250-1).

In het kader van de renovatie van het voormalige Wilhelminaziekenhuis, thans Verpleeghuis 'Margriet' aan de Claas Noorduynstraat, kon met medewerking van het Bestuur van de Verpleeginrichting in 1979 een aanvang met het archeologisch onderzoek worden gemaakt (afb. 1G). In de daarop volgende jaren, tot in 1983 toe, kon tussen de Ten Hoedwardsstraat en de Barbarossastraat een minimaal 30-40 m breed en 170 m lang terrein worden onderzocht. Van zuid naar noord gaande werd daarbij geleidelijk in het 4e-eeuwse grafveld gepenetreerd. In samenhang met deze werkzaamheden is in 1981 ook nog enig onderzoek verricht in het plantsoen bij de zogenaamde Sterflats ten noorden van de Barbarossastraat (afb. 1G).

Zoals te verwachten werd op het noordelijke gedeelte van de tuin van het Verpleeghuis de zuidoosthoek van de vroeg-1e-eeuwse versterking vastgesteld, die voor het eerst in 1973 gevonden werd (*Noviomagus* 1979, 28-29). Een verrassing evenwel vormde de ligging die verder naar het oosten was dan vermoed, waardoor vroegere waarnemingen herzien moeten worden en de versterking groter is geworden dan tot nu toe is gepubliceerd. Over een lengte van ruim 40 m zijn de gracht en de standgreppels met palen van de hout-aardewal duidelijk waar te nemen geweest evenals de geleidelijke ombuiging naar het noordoosten. Vaststaat, dat het niet gaat om een scherpe hoek van 90° zoals dat bij de (jongere) regelmatig aangelegde forten het geval is. De versterking heeft dus niet zoals eerder beweerd een enigszins ruitvormige omtrek, maar een iets meer onregelmatige vorm. De oostzijde is maximaal 70 m verder naar het oosten komen te liggen. De totale oppervlakte bedraagt nu ongeveer 1,8 ha, de breedte is ca. 100 m, de grootste lengte ca. 220 m. Tijdens het onderzoek is uitvoerig rekening gehouden met de mogelijkheid,

dat er aan de oostzijde van het fort twee perioden in de aanleg voorkwamen. Reden voor dat vermoeden waren *a* de constatering in 1974 in de Barbarossastraat van de sporen van een hout-aardewal, het begin (?) van een gracht en het mogelijke bestaan van een dam, die tot de conclusie hadden geleid hier met de oostelijke poort te doen te kunnen hebben (*Bull. KNOB* 74, 1975, 161-2) en *b* de aanwijzingen voor twee perioden in de noordelijke gracht in de vorm van het weggraven van een dam voor een vermoede, maar niet waargenomen noordpoort (*Bull. KNOB* 77, 1978, 250). Om deze vermoedens te controleren kon in het voorjaar van 1981 een grote put aangelegd worden in het plantsoen bij de zogenaamde Sterflats, waar de noord-oostelijke ombuiging van de versterking in zijn oorspronkelijke gedachte vorm verwacht kon worden (afb. 1J). Inderdaad is hier de noordelijke gracht aangetroffen, maar van een ombuiging uit een oudere of jongere periode is niets gezien. Hoewel daarmee de waarnemingen in de Barbarossastraat nog niet verklaard zijn, moet voorlopig wel aangenomen worden, dat het kamp een meer onregelmatige vorm en een grotere oppervlakte heeft gehad. Dat de oostelijke begrenzing niet in 1974 in de Barbarossastraat of in de opgravingsputten van Estel is geconstateerd, hangt samen met de vele meters diepe verstoringen in het gedeelte waar de gracht had moeten lopen. Het is ook niet meer uit te sluiten, dat de nagevoeg complete kelk van Arretijnse sigillata, die in 1952 bij de rioleringswerkzaamheden in de Barbarossastraat is gevonden, in de gracht van het castellum of vlak bij de oostelijke poort heeft gelegen (Van Buchem 1954, 29). Nu kan ook verondersteld worden, dat de zuidelijke, oost-west lopende weg behorende tot de westelijke canabae al uit de vroege 1e eeuw dateert en van de westelijke poort van de grote leger-

Afb. 2. Nijmegen. Stenen kelder met 4e-eeuwse lijkbegruving in de opvulling (foto S. J. A. Kuppens, ROB).

plaats op de Hunerberg naar de oostelijke poort van de versterking op het Trajanusplein voerde. Daarlangs is dan ook het vroege grafveld rond het Museum Kam aangelegd. De zuidelijke bermsloot van deze weg, die op het terrein van het Verpleeghuis 'Margriet' is aangesneden, kan een aanwijzing voor de exacte ligging van de oostelijke poort van de vroeg-1e-eeuwse versterking geven.

In het zuidelijke gedeelte van de tuin van het Verpleeghuis 'Margriet' zijn de drie greppels of grachtjes die reeds in 1976 in de Claas Noordduynstraat waren gevonden, opnieuw waargenomen (*Bull. KNOB* 77, 1978, 250). Ditmaal was het mogelijk deze sporen over vrij grote afstand te volgen. De zuidelijkste twee lopen verder in oostelijke richting, de noordelijkste buigt evenwel naar het noorden om en moet wel aansluiten op de gracht met asymmetrisch profiel, die al eerder o.a. op het terrein

van Estel is gevonden (*Noviomagus* 1979, 30, afb. 23, no. 5). In de bocht is een onderbreking geconstateerd. Aanwijzingen voor een walconstructie ontbreken ook nu weer. Vondsten uit de zuidelijkste en middelste greppel dateren uit de 2e helft of het einde van de 1e eeuw na Christus.

In het noordelijke gedeelte van de opgravingen zijn verschillende afvalkuilen en waterputten gevonden, die moeten behoren tot de westelijke canabae van de vesting van het tiende legioen (zie *Noviomagus* 1979, afb. 50, nos. 6-11). In het bijzonder vielen de grote hoeveelheden ijzerslakken op, die in verschillende kuilen zijn gevonden. Vaak gingen deze vondsten vergezeld van veel houtskool, zelden echter van brokken verbrande leem. De kuilen hadden uiteenlopende vormen, die geen duidelijke aanwijzingen gaven voor het bestaan van smeltoventjes of dergelijke. Een grote kuil (4 × 3,5 m)

met veel ijzerslakken en houtskool was geplaveid met grote natuurstenen. Verder vallen de voor dit deel van Nijmegen vrij talrijke en door hun vorm opvallende waterputten op. Een put bestond uit twee *naast* elkaar geplaatste vaten, een andere uit zelfs vier *naast* elkaar staande tonnen. Een derde put ging uitzonderlijk diep (ca. 10 m). Het is niet uitgesloten dat ijzerslakken en waterputten met elkaar verband houden. In deze omgeving is ook een kelderachtige aanleg gevonden, opgetrokken uit kalksteen (7,5 x 4,5 m en 1,80 m diep). De kelder had een lemen vloer, ca. 1,25 m boven de vloer waren in de wanden gaten uitgespaard, mogelijk om balken in te leggen. Op de lemen vloer lag een dik pakket verbrande leem en houtskool (afb. 2). Ook tijdens de opgravingen op het terrein van Estel zijn vrij veel ijzerslakken gevonden; daar werd voor het eerst ook een waterput met twee vaten naast elkaar ontdekt (*Bull. KNOB* 76, 1977, 163).

Van bijzonder belang is het onderzoek op het terrein van het Verpleeghuis 'Margriet' van het grafveld uit de 4e eeuw geweest. Het onderzoek hiervan begon in 1980 en is pas in 1983 geheel afgesloten. De volgende bevindingen berusten op de opgravingen in deze gehele periode, dus van 1980 tot 1983. Naast de gangbare, langs archeologische weg verkregen gegevens is ook fysisch-antropologische informatie beschikbaar gekomen, ondanks de bijzonder slechte conserveringsomstandigheden van het botmateriaal. Dit laatste is te danken aan de samenwerking met Dr. W. R. K. Perizonius, Instituut voor Antropobiologie en Dr. I. A. Lengyel, verbonden aan het Semmelweislaboratorium te Boedapest. Dr. Lengyel kon door middel van biochemisch onderzoek gegevens over leeftijd, geslacht, relatievenschap, pathologieën en de relatieve volgorde van begraving verstrekken. De onder-

staande resultaten hebben een voorlopig karakter, omdat het archeologische en biochemische onderzoek nog volop gaande is. Veel aandacht is tot nu toe besteed aan de wederzijdse toetsing van archeologische en biochemische uitkomsten om de betrouwbaarheid van de toegepaste methoden te bepalen.

De omvang van het grafveld is nauwkeurig vastgesteld en wordt geschat op ca. 850 begravingen. Daarvan zijn er 327 opgegraven ofwel ca. 40%. Van 241 graven waren er 158 geschikt om door Lengyel bemonsterd en bewerkt te worden. Ongeveer een derde leverde in het geheel geen botmateriaal op. Van de 158 monsters bleken 95 tot vrouwen, 67 tot mannen en twee tot onbepaalde personen te behoren. Van de 95 vrouwen zijn 28 kinderen en 69 (?) volwassenen, van de 67 mannen waren 14 kinderen en 53 volwassenen. In het algemeen blijken er minstens 30% te weinig kinderen in het opgegraven deel van het grafveld te zijn en is er een duidelijk overschot aan vrouwen. Een deel van de overleden kinderen kan ergens anders zijn begraven. Bezielt men de verspreiding van mannen, vrouwen en kinderen over het grafveld, dan valt het op dat in het zuiden mannen domineren en kinderen nauwelijks vertegenwoordigd zijn; in het noorden is er een beter evenwicht tussen mannen, vrouwen en kinderen.

Combineert men geslachtsbepalingen met oriënteringen dan blijkt verrassenderwijs dat van de 90 oost-westgraven 77 (86%) aan vrouwen kunnen worden toegewezen en 13 aan mannen; anderzijds zijn van 39 west-oostgraven er 32 (82%) van mannen en 7 van vrouwen. Wanneer de dode bijgaven heeft meegekregen in het graf, blijkt dit in 80% van de gevallen om vrouwengraven te gaan. Bestaat de bijgave uit glaswerk, dan komt dit nagenoeg uitsluitend bij vrouwen voor. Mannengraven zijn dus veel vaker bijgavenloos. Lijf-

goed is vooral verbonden met volwassena, waarbij gordelgarnituren en kruisboogfibulae met mannen en armbanden, halssnoeren en kralen met vrouwen samengaan. Ook de graven met een relatief hoog aantal bijgaven (4-8 stuks) en graven met een nis in de wand behoren overwegend aan vrouwen toe. Deze graven zijn vooral over het noordelijk deel van het grafveld verspreid. Graven met fibulae en gordels liggen vooral in het zuiden van het opgravingsterrein. Vergelijkt men de samenstelling van de typen vaatwerk uit het grafveld en de gelijktijdige gracht rondom het Valkhof, dan wordt het duidelijk dat bepaalde vormen en fabrikaten vooral als grafgift zijn gebruikt, de geornamenteerde beker en het glaswerk, andere als nederzettingskeramiek, de terra sigillata en de kookpot.

Overziet men het voorgaande, dan lijkt in het grafveld sprake te zijn van een vrij duidelijk verschil in grafritueel tussen mannen en vrouwen, en door de dominantie van mannen, het daarmee samenhangende voorkomen van gordelgarnituren en het ontbreken van bijgaven een duidelijk onderscheid tussen het zuidelijke deel en de rest van het grafveld. Gordelgarnituren en graven met kruisboogfibulae in ons deel van het Romeinse rijk worden veelal in verband gebracht met het optreden van Germaanse soldaten in het leger van de 4e eeuw. Het is dan ook niet verrassend, wanneer wij voorlopig menen een dergelijke Germaanse groep in dit grafveld te mogen onderkennen. Het kan dan ook nauwelijks toeval zijn, dat juist in een van deze graven een complete pot voorkomt van handgemaakt aardewerk zoals die in Nijmegen na 50 na Christus niet meer bekend is; een ander graf bevat een ijzeren mesje zoals dat gebruikelijk is in graven in Germania libera.

Afb. 3. Nijmegen. Doorsnede over de 4e-eeuwse gracht op het Kelfkensbos (foto S. J. A. Kuppens, ROB).

Het Valkhof en omgeving

In 1979 en 1980 is veel werk verzet op het Kelfkensbos, het gebied dat direct aansluit op het Valkhof. Aanleiding hiertoe vormden de grootscheepse plannen van de Gemeente Nijmegen om de verkeerssituatie en het parkeer-areaal te reconstrueren. Tegenover de ingang van het Cultureel Centrum 'De Lindenberg' werd de 4e-eeuwse gracht aangesneden, die daar al in 1969 in de bouwput van 'De Lindenberg' was waargenomen (Bogaers 1969). De gracht bleek naar het oosten om te buigen en was over een afstand van ruim 150 m te volgen. De Voerweg heeft de gracht in na-Romeinse tijd doorsneden. De gracht is hier 14-15 m breed en ca. 5,60 m diep (afb. 1-1 en 3). De V-vormige doorsnede toont dat de onderste meter van de grachtvulling zeer schoon is, daarboven werd deze steeds donkerder. In het gedeelte nabij de Voerweg zijn zeer grote hoeveelheden aardewerk en botmateriaal, overwegend van paarden, gevonden. Sporen van een muur die bij de gracht zou kunnen horen, zijn ondanks gerichte waarnemingen niet aangetroffen. Het

is niet uit te sluiten, dat deze vrij oppervlakkig gefundeerd is geweest en zo verdwenen is in de gestoorde bovengrond. De twee grote gebeeldhouwde kalksteenbrokken in de vulling van de gracht (zie beneden) zouden deel kunnen hebben uitgemaakt van een muur opgebouwd uit spolia van oudere gebouwen en monumenten. Ten noorden van deze gracht, in de punt van het parkeerterrein bij de Belvédère, zijn totaal onverwacht drie grachten aangesneden, die parallel aan de al bekende lopen. Verder naar het westen zijn deze geheel vergraven door de Voerweg en alle vroegere grondwerkzaamheden rond de Valkhofhelling. De oudste gracht is minimaal 7 m breed en 4 m diep, de vulling is in de onderste twee meter opvallend schoon en licht van kleur, zodat aanvankelijk rekening gehouden werd met een datering in de (vroeg?) 1e eeuw na Chr. De spaarzame vondsten uit de grachtvulling wazen bij verder onderzoek eerder op een datering in de late 2e of 3e eeuw. Een veel ondiepere gracht met een donkerder vulling doorsnijdt de eerstgenoemde. Ook deze gracht wordt op zijn beurt door een jongere gracht met een

zeer donkere vulling gesneden. De vondsten uit deze beide grachten wijzen op een datering in de 3e, misschien ook 4e eeuw na Chr. Een ander klein en V-vormig grachtje doorsnijdt de zuidzijde van de oudste en ook hieruit komt weer vondstenmateriaal uit de late 2e, 3e of misschien nog wel 4e eeuw.

Geheel onvermoed werd in de loop van 1981 bovendien op de Eiermarkt (afb. 11.) in het kader van het onderzoek van de Middeleeuwse bewoning in Nijmegen o.l.v. Drs. H. Sarfatij een dubbele gracht uit de 4e eeuw aangesneden (*Bull. KNOB* 82, 1983, 242-4). Later in dat jaar kon de voortzetting van dit nieuwe grachtenstelsel op het terrein van de Sint Jozefschool worden vastgesteld. Een juiste datering van deze aanleg is nog niet te geven; de meeste munten uit de grachten zijn in de eerste helft van de 4e eeuw geslagen. Het verloop kan nu wel globaal worden gereconstrueerd: van de oostzijde van de Grotestraat over het terrein van de Sint Jozefschool naar de omgeving van de oprit van de Waalbrug, maar in ieder geval ten westen van de westzijde van de Trajanusplein-versterking uit het begin van de 1e eeuw. Daarmee omgeven de twee grachten een min of meer ovaal terrein op de stuwwal met een lengte van 400-500 m en een maximale breedte van meer dan 250 m. De ligging van de twee 4e-eeuwse grafvelden in het zuidwesten en zuidoosten lijkt op de omvang en vorm van deze versterking afgestemd te zijn geweest. Het is tenslotte van belang erop te wijzen, dat op het terrein tussen de dubbelgracht en de grote gracht direct ten zuiden van het Valkhof enkele kuilen zijn gevonden, die door hun vulling met brokken tufsteen als de stiepen van een rechthoekig gebouwtje van ca. 11 × 6 m zouden kunnen worden opgevat. Een greppel en een kuil vlakbij dit spoor leverde aardewerk op, dat zonder twijfel in de late 2e eeuw, nog eerder in de eerste helft van de 3e eeuw

Afb. 4. Nijmegen. Een zijde van de twee zuilfragmenten met de voorstelling van de offerscène (foto S. J. A. Kuppens, ROB).

kan worden gedateerd. Al met al lijkt de bewoning in de omgeving van het Valkhof na de beëindiging omstreeks 70 weer tegen het einde van de 2e of in de 3e eeuw hervat te zijn.

Een uiterst belangrijke vondst uit de grote 4e-eeuwse gracht vormen de twee één meter hoge kalkstenen fragmenten van een zuilvormig gedenkteken. De twee stukken hebben een vierkante doorsnede van $0,80 \times 0,80$ m en moeten ca. 1000 kg per stuk wegen. De stukken passen op elkaar en behoren dus tot een en hetzelfde monument, dat oorspronkelijk een hoogte van tenminste 5 m moet hebben gehad. Op alle vier zijden staan gebeeldhouwde reliëfs met voorstellingen van goden en mensen, die in de hoogte over drie zones zijn verdeeld. Herkenbaar zijn ondermeer de godin van de jacht Diana, de

god van de muziek Apollo en een riviervgod, mogelijk Tiber. Van bijzonder belang voor de datering en voor de betekenis van het gedenkteken kan een voorstelling zijn van een Victoria, godin van de overwinning (afb. 4). Zij doet een in toga geklede mannenfiguur een lauwerkranen om het hoofd. Naast de man staat een altaar afgebeeld, waarop de woorden *TIBR CSAR*, d.w.z. Tiberius Caesar (keizer Tiberius), zijn te lezen. Keizer Tiberius was de opvolger van Augustus en regeerde van 14 tot 37 na Chr. Daarmee lijkt het monument ten tijde van Tiberius' regering en ter ere van hem te zijn geplaatst. De uitzonderlijke kwaliteit van het beeldhouwwerk zou daarmee in overeenstemming zijn. De precieze aanleiding voor de vervaardiging van het gedenkteken is voorlopig nog onduidelijk. Het is niet uit te sluiten dat het gedenkteken in de vroege 1e-eeuwse nederzetting bij het Valkhof heeft gestaan of anders in het grote kamp iets oostelijker. De fragmenten vormen tot nu toe de vroegste en fraaiste, bekende voorbeelden van officiële Romeinse beeldhouwkunst in ons land (Bloemers, Louwe Kooijmans en Sarfatij 1981, 86).

Bij het onderzoek op het Kelfkensbos en op het terrein van de Sint Jozefschool zijn in 1980 en 1981 ook geheel nieuwe inzichten opgedaan over het karakter van de bewoning uit de eerste 70 jaren van de jaartelling. Op het Kelfkensbos zijn minstens drie elkaar oversnijdende fenomenen geconstateerd: een noord-zuid verlopende greppel en twee nagenoeg identieke plattegronden van houten gebouwen (ca. $31,5 \times 7$ m). De twee plattegronden zullen in Claudisch-Neronische tijd moeten worden geplaatst op grond van enkele goed te dateren vondsten in de standgreppels. Het merendeel van de vondsten uit de talloze afvalkuilen op dit terrein stamt uit dezelfde tijd. Materiaal uit Augusteïsche tijd is veel

schaarser. Verder valt het op dat inheems aardewerk zelden voorkomt. Voorlopig blijft het moeilijk het karakter van deze bewoning aan te geven. In 1981 kon een opgraving uitgevoerd worden op de speelplaats en de plaats, waar tot kort daarvoor de Sint Jozefschool had gestaan (afb. 1K). Door wijziging van de oorspronkelijke bestemming van dit terrein, waarbij het gereserveerd was voor de bouw van een parkeergarage, kon niet zoals beoogd het gehele terrein worden onderzocht. De opgraving heeft een grote hoeveelheid sporen uit de periode 0-70 n. Chr. opgeleverd, waarbij opvalt dat over het algemeen hier meer materiaal uit de jaren 0-20/30 n. Chr. is gevonden dan op het iets noordelijker gelegen Kelfkensbos. Aan de noordzijde van het terrein is een merkwaardige 5×5 m grote met hout beklede bak gevonden, waarin een grote klokvormige hoop klei lag. Het vermoeden bestaat, dat het hier gaat om een kleidepot van een pottenbakker, alhoewel er geen duidelijke aanwijzingen voor pottenbakkersactiviteiten zijn geconstateerd. Uit het kleidepot kwam een fraaie rozetfibula, die een duidelijke aanwijzing voor een datering in de eerste decennia van de 1e eeuw n. Chr. geeft. Verder naar het zuiden zijn talrijke aanwijzingen gevonden voor het bestaan van grotere en kleinere gebouwen, die allemaal ongeveer dezelfde oriëntering hebben en misschien wel dezelfde rooiliijn. Daarbij zijn enkele waterputten gevonden. Nog verder zuidelijker lag een merkwaardige enigszins in de grond verdiepte plattegrond, die doet denken aan een hutkom, maar veel groter is.

Tenslotte is in 1979 bij reconstructie van de westelijke parallelweg van de Canisiussingel een noord-zuid gerichte gracht met V-vormige doorsnede opgetekend (afb. 1H). De gracht zal waarschijnlijk uit de 1 eeuw n. Chr. dateren. Vreemd genoeg is bij het latere onderzoek op het Kelfkensbos en bij de Sint

Jozefschool geen noordelijke voortzetting teruggevonden. Het is voorlopig onduidelijk met wat voor aanleg deze gracht in verband moet worden gebracht.

De belangrijkste fenomenen uit na-Romeinse tijd zijn op het Kelfkensbos waargenomen. Over de grote gracht uit de 4e eeuw lopen twee haaks op elkaar staande muren. Zij zijn op slordige wijze opgetrokken uit tufsteenblokken en slechte mortel. Een kuil onder deze muurresten bevatte fragmenten van Paffrath- en Pingsdorfaardewerk, een datering voor het muurwerk in de late middeleeuwen is dan ook waarschijnlijk. Op hetzelfde terrein is een brede en diepe gracht gevonden waaruit enig middeleeuws materiaal is verzameld. De gracht loopt van noord naar zuid en kan de door Gorissen vermelde 'fossata antiqua' zijn geweest (Gorissen 1956, 79 a/b, 35, 85, afb. 42 en 86 a/b, 43).

Nawoord

Veel dank voor toestemming voor en medewerking aan de opgravingen zijn wij verschuldigd aan het bestuur van het Internaat voor Schipperskinderen 'De Klokkenberg', van de Scholengemeenschap Canisius/Mater Dei, de directie van de Rijksinrichting de Hunerberg en de directie Kinderbescherming van het Ministerie van Justitie, het bestuur van de Verpleeginrichting 'Margriet', de Woningbouwvereniging 'De Gezonde Woning', de directie van het Rijksmuseum G. M. Kam, de heer en mevrouw L. J. van Boreel, de gemeente Nijmegen en in het bijzonder de Dienst Publieke Werken en Volkshuisvesting. De opgravingen stonden onder de dagelijkse leiding van de heer K. Greving.

Met dit verslag is een derde fase in de lange geschiedenis van het archeologisch onderzoek naar Romeins Nijmegen afgesloten, waarvan in de ver-

schillende nummers van het *Bull. KNOB* sedert 1972 een compleet, doch voorlopig overzicht is terug te vinden. Na het vóór-oorlogse onderzoek van Dr. J. H. Holwerda volgde van 1948 tot 1967 de episode, waarbij Prof. Dr. H. Brunsting, sedert 1959 krachtig gesteund door R. Woudstra, de richting van het onderzoek bepaalde. Holwerda illustreerde met zijn opgravingen in de legioensvestingen en op het Kops Plateau de betekenis van de Romeinse bewoning in Nijmegen voor het noordelijke grensgebied van het Romeinse rijk in de 1e eeuw n. Chr. Brunsting gunde met de opgravingen in het grote grafveld in de binnenstad ons een blik op de 4e-eeuwse bewoning én leverde samen met R. Woudstra een fraaie en gedetailleerde plattegrond van een groot deel van het legioenskamp uit Flavische tijd. De winst van de onderzoeksperiode 1972-1982 is, dat van de bewoning rondom deze vesting nu een goed beeld is verkregen en dat hetzelfde gezegd kan worden van de vroeg 1e-eeuwse en de 4e-eeuwse bewoning in de omgeving van het Kelfkensbos. Van het grootste belang wordt nu evenwel al het onderzoek, dat in de laatste 35 jaar is verricht te bewerken en voor publikatie gereed te maken. En dat terwijl het sein voor de volgende grote opgravingsronde al bijna is gegeven!

J. H. F. Bloemers, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort (tot 31.12.1981); Albert Egges van Giffen, Instituut voor Prae- en Protohistorie, Amsterdam (sedert 1.1.1982).

Literatuur

Bloemers, J. H. F., L. P. Louwe Kooijmans en H. Sarfatij, *Verteden Land; Archeologische opgravingen in Nederland*. Amsterdam 1981.
Bogaers, J. E., 'Ontdekkingen op de Lindenbergh,' *Numaga* 16 (1969), 1-4.

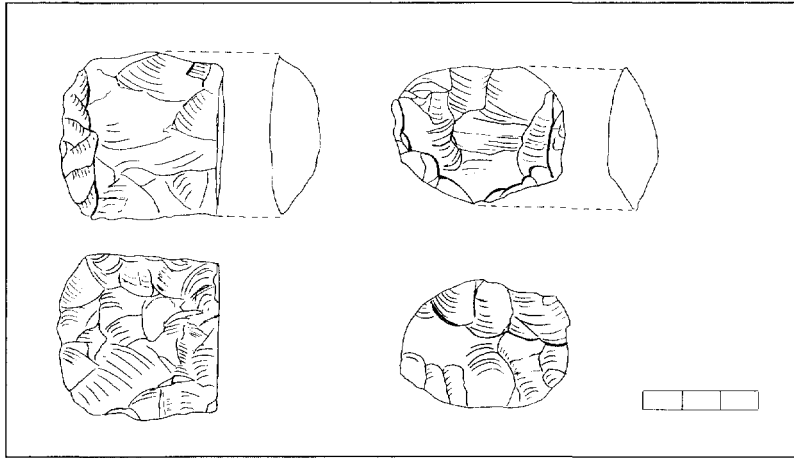
Buchem, H. J. H. van, 'Romeins Nijmegen. Eerste periode (10 vóór Chr.-70 ná Chr.),' *Numaga* 1 (1954), 26-33.
Gorissen, G., *Stedenatlas van Nijmegen*. Nijmegen 1956.
Noviomagus. Op het spoor der Romeinen in Nijmegen, tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen 1979.

ZUID-HOLLAND

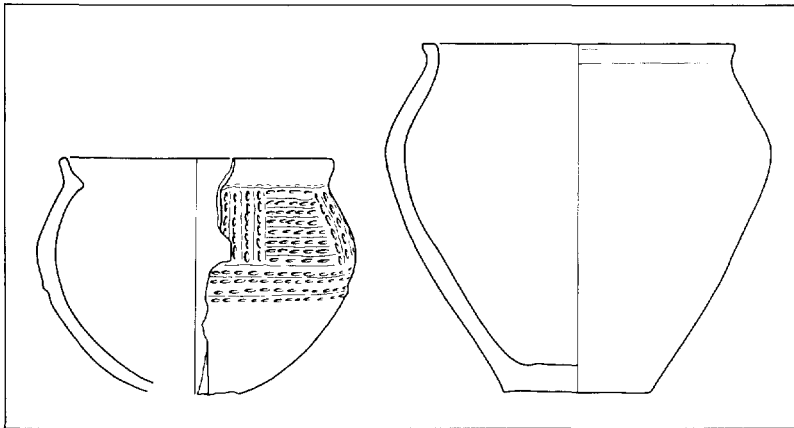
WASSENAAR; VLAKTE VAN WAALSDORP

In verband met de mogelijke aanleg van penetratiebekkens ten behoeve van de drinkwatervoorziening van Den Haag en omstreken is op instigatie van de Duinwaterleiding op het betreffende terrein gedurende de laatste twee maanden van 1982 in samenwerking tussen IPP en ROB een proefonderzoek verricht. Het ging hier om een wat groter opgezette voortzetting van een onderzoek dat de AWN in het voorjaar van 1982 had uitgevoerd. Laatstgenoemde opgraving bestond uit een tweetal korte sleuven van ca. 1 m breedte, waarin, naast enige grondsporen, een aanzienlijke hoeveelheid inheems-Romeins en Romeins import-aardewerk en wat materiaal uit de Late IJzertijd aangetroffen was. Het in het nieuwe onderzoek bestreken gebied lag bezuiden én benoorden de AWN-sleuf (kaartblad 30 G; kwadrant 82.600/458.900, resp. kwadrant 82.700/459.000) en, evenals de AWN-sleuf, op een oude strandwal (Oude Duinen).

Om bewoningsconcentraties in dit gebied zo goed mogelijk te lokaliseren en te bepalen waar de bewoningslagen nog ongestoord waren, zijn over het terrein sleuven met een breedte van ca. 2 m getrokken. Hiervan zijn de vlakken en de profielen (totaal ca. 225 m) betekend. Hoewel op bepaalde plekken grondsporen in ruime mate voorhanden waren, was het door de geringe breedte van de sleuven niet mogelijk

Afb. 5. Twee herbewerkte stukken van vuurstenen sikkels (tekening J. van der Roest, ROB).

Afb. 6. Aardewerk uit de Midden- of het begin van de Late IJzertijd (tekening J. van der Roest, ROB).

om hierin structuren als huis-plattegronden te herkennen. Uit de opbouw van de profielen kon worden opgemaakt dat de diverse prehistorische oppervlakken door verscheidene verstuiwingsfasen slechts ten dele bewaard zijn gebleven.

Het bij de opgraving aangetroffen vondstmateriaal verraste vooral door de samenstelling ervan. In de zuidelijke sleuven werd veel materiaal daterend uit de Late Bronstijd aangetroffen. Het gaat hier om soortenrijk aardewerk, waarbij vooral scherven met een stafbandachtige versiering, delen van biko-

nische potten en een fragment met Kalendarberg-versiering op de schouder (afb. 5) in het oog springen. Deze laatste vondst bevond zich samen met een tweetal herbewerkte delen van vuurstenen sikkels (afb. 5) in één rond spoor. De Bronstijldlaag bleek op vele plaatsen geheel te zijn opgenomen in dat van de Late IJzertijd. Daardoor waren uit de eerstgenoemde periode alleen de diepergaande sporen bewaard gebleven.

In de noordelijke sleuven werd uitsluitend IJzertijd-materiaal aangetroffen, dat mogelijk uit de Midden- of het begin van de Late IJzertijd stamt (afb.

6). Waar in deze sleuven de prehistorische laag nog bewaard was – in het meest noordelijke deel was zij volledig uitgestoven – werden zeer weinig duidelijke grondsporen gevonden. Noemenswaard zijn een mogelijke afvalkuil met een zeer grote concentratie van aardewerkfragmenten en een kleiputje, dat in verband gebracht zou kunnen worden met aardewerkfabricage. Beide vondstcomplexen zijn opmerkelijk, omdat het door de Awn verrichte onderzoek, dat precies tussen de noordelijke en zuidelijke sleuven lag, voornamelijk materiaal uit de Romeinse tijd had opgeleverd. Bij het onderhavige onderzoek was dit materiaal juist de grote afwezige.

Over vrijwel het gehele onderzochte gebied strekte zich een middeleeuwse cultuurlaag uit, die evenals de oudere lagen, op sommige plaatsen door winderosie geheel verdwenen was. Enkele fragmenten Paffrath-aardewerk behoorden tot de weinige archeologica die deze laag bevatte. Op diverse plaatsen werden in dit cultuurniveau met stuifzand gevulde ploegsporen en greppels aangetroffen. Dit kan er, samen met de datering die het Paffrath-aardewerk suggereert, op duiden dat de akkers tijdens het begin van de Jonge Duin-vorming overstoven werden. Zij vormen als het ware de stille getuigen van het laatste gevecht dat de middeleeuwse boer met de zich tegen hem keurende natuur geleverd heeft.

IPP, Amsterdam; ROB, Amersfoort
(J. van der Roest en J. A. Waasdorp)

WOERDEN

Het archeologisch onderzoek te Woerden is in de jaren 1975-1982 voornamelijk gericht geweest op het westelijke gedeelte van de binnenstad. Daarbij kon worden aangetoond dat een bedding van de (Oude) Rijn in de Romein-

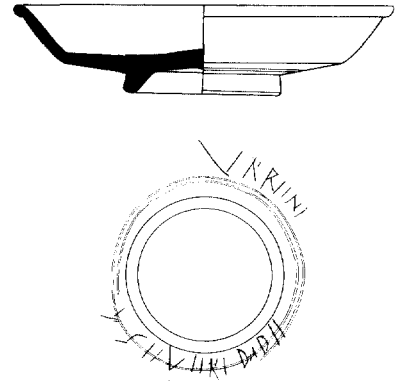
se tijd de noordelijke begrenzing heeft gevormd van het terrein waarop het castellum Laurum of Laurium moet hebben gelegen. Overigens is het nog steeds niet bekend tot hoever dit fort en de burgerlijke nederzetting die daarbij heeft behoord, zich hebben uitgestrekt.

De afbraak van de Erasmusschool en een reeks woonhuizen bood in 1983 een gelegenheid om opgravingen te verrichten in het zuidoostelijke gedeelte van de Woerdense binnenstad, tussen de Wagenstraat en de Havenstraat (die oorspronkelijk Haverstraat heeft geheten). De resultaten van dit onderzoek, dat van beperkte omvang was en uitgevoerd kon worden van 24 november tot en met 7 december, zijn moeilijk te interpreteren. Zowel langs de Grotesteeg als achter de plaats van de voormalige Erasmusschool is een 0,75-1 m dikke ophoging uit de Romeinse tijd aangetroffen. Deze bleek te zijn afgedekt door een donkere laag met puin en scherven uit het einde van de 2e of uit de 3e eeuw. Boven dit pakket, waarin zich o.a. stukken tufsteen en fragmenten van bekledingstegels bevonden, is hier en daar nog een laat-middeleeuws niveau geconstateerd.

Onder de bovenvermelde ophoging kwamen rijen van in de grond geramde palen te voorschijn, die soms loodrecht

op elkaar staan; de richting lijkt te zijn bepaald door een geul of een rivierbedding, waarvan de rand is aangesneden op de hoek van de Grotesteeg en de Wagenstraat. Het hout van de palen was bewaard gebleven in de natuurlijke ondergrond; daarboven had het nog slechts geringe sporen achtergelaten. Uit een profiel is gebleken dat in ieder geval een gedeelte van de palen vanuit een relatief hoog, waarschijnlijk 3e-eeuws loopniveau is ingeheid.

Naast de Grotesteeg zijn de resten gevonden van twee waterputten, waarvan de wanden samengesteld waren uit paaltjes. De diepte waarop sporen hiervan het eerst zijn gezien, doet vermoeden dat deze putten grotendeels door een overstroming zijn opgeruimd, voordat het terrein in de 2e eeuw werd opgehoogd. Tijdens het onderzoek zijn betrekkelijk weinig vondsten geborgen. Deze dateren hoofdzakelijk uit de 2e en 3e eeuw; enkele scherven van Zuidgallische terra sigillata zijn uit omstreeks het einde van de 1e eeuw. Stempels van pottenbakkers zijn vooral aangetroffen op produkten van Oostgallische fabrikanten van terra sigillata: ARVERNICI (Dragendorff 27), CASVR [---] (Drag. 27), [MV]XTVLI (Drag. 18/31), [S]ERV[AF] (Drag. 33) en ---]IVS (Drag. 32). Een bijzondere vondst is een terra sigillata-bord Drag. 18/31 met het

Afb. 7. Woerden 1983, werkput xiv (ten westen van de Wagenstraat). Terra sigillata-bord Dragendorff 18/31 met graffito op de onderzijde: VARIINI /> SIVIIRI DIDII. Vondstnr. WRD. 1983.518.a. Schaal 1:3 (tek. E. J. Ponten).

stempel SABELLVS (La Madeleine bij Nancy, ca. 130-170 na Chr.). Aan de onderkant heeft de voormalige eigenaar de volgende tekst ingekrast (afb. 7): VARIINI /> SIVIIRI DIDII = Varenii (centuriae) Severi Didii, d.i. hoogst waarschijnlijk van Varenus, behorend tot de centuria (afdeling infanterie ter grootte van nominaal 100 man) onder bevel van Didius Severus.

Instituut OGA, Nijmegen, afd. Provinciaal-Romeinse Archeologie (J. E. Bogaers en J. K. Haalebos)

KNOB

Nieuws van de bond en actuele informatie

Naar aanleiding van het congres over onderwaterarcheologie dat door de KNOB georganiseerd wordt op 15 maart 1985 in Den Helder heeft Dr. P.b. M. Bosscher een kort historisch overzicht geschreven over Den Helder en de Rijkswerf aldaar.

ENKELE BIJZONDERHEDEN
BETREFFENDE DEN HELDER

Het Marsdiep wordt reeds als doorvaart voor schepen van en naar zee genoemd in 1303. In ieder geval vanaf het midden van de 14e eeuw werd het betond. Dit geschiedde aanvankelijk door de zorg van de Stad Kampen (die geruime tijd jaarlijks een geschenk van steur toezond aan de Heren van Texel, omdat deze de betonning van het zee- gat toelieten). Van een agglomeratie Den Helder (Helderbuurt) aan het Marsdiep hoort men eerst geruime tijd later. Omstreeks 1600 is deze een 170 haardsteden rijk en heeft zij daarmee waarschijnlijk het oudere, op een afstand van enkele kilometers naar het zuidwesten gelegen, Huisduinen al voorbijgestreefd. In de 17e en 18e eeuw werd de rede van Texel (in feite waren er twee redes, de Koopvaardersrede onder de wal van Texel en de Zuidwal ten oosten van de Harssens) intensief gebruikt als ligplaats, onder meer vanwege de uitstekende kwaliteit van het water dat de 'Weeshuisputten' op Texel opleverden. Vaak verzamelden er zich Landseskaders en Compagniesvloten; hieraan herinnert onder meer een monumentaal schilderij van Hendrick Dubbels uit omstreeks 1665, thans in het Amsterdams Historisch Museum. In de zomer van 1677 vertrok admiraal De Ruyter van de rede van Texel voor de expeditie naar de Rivier

van Londen; zes jaar later, op 21 augustus 1673, werd vóór de ingang van het Landsdiep, toen de voornaamste vaargeul die vanaf het Marsdiep zuiden zeewaarts voerde, één der belangrijkste zeeslagen uit de Nederlandse geschiedenis geleverd. Aan deze Slag bij Kijkduin herinnert een gedenkplaat op de buitenmuur van het Nederlands-Hervormde kerkje te Huisduinen. Dit gebouw dateert in zijn huidige vorm uit het einde van de 19e eeuw maar bevat oudere interieurelementen; een model van een walvisvaarder herinnert aan de vele commandeurs ter walvisvaart die 'op' Huisduinen hebben gewoond.

In 1725 of 1726 moest de dijk langs het Marsdiep voor het laatst binnewaarts worden verlegd; niet lang daarna begon men met de aanleg van steenglooingen en tegen het einde van de 18e eeuw was er ampel reden om te gewagen van de 'Kapitale Heldersche Zeedijk'. Men is daarna aan deze dijk blijven werken; in het zeer recente verleden is hij op deltahoogte gebracht. Gedurende het vierde kwart van de 18e eeuw begon men bij Den Helder met de aanleg van havenwerken. Auctor intellectuelis was de amateur-waterbouwkundige Laurens Brandligt. Hij vatte het denkbeeld op om de ebstroom die uit het zogenaamde Meir bezuiden Wieringen vloeide door middel van een stelsel van dammen te leiden via de getijkreek Het Nieuwe Diep. Op die manier kon een 'bekwame legplaats voor 's Lands scheepen van Oorlog' tot stand worden gebracht die door de schurende werking van de ebstroom op diepte bleef. Het plan van Brandligt werd in de jaren 1781-1782 in overigens sterk vereenvoudigde vorm uitgevoerd. In 1792 begon de aanleg van het 'Nieuwe Werk', op de

plaats van het huidige fort Oostoever. Daar werd toen een kielplaats ingericht waar schepen konden worden drooggezet en eenvoudige herstellingen konden ondergaan.

In oktober 1811 bezocht Napoleon Den Helder. Hij raakte zeer onder de indruk van de strategische ligging van deze haven; volgens de lokale overlevering zou hij zelfs hebben aangekondigd haar tot 'het Gibraltar van West-Europa' te zullen maken. In 1812 werd op zijn last begonnen met de aanleg van een reparatiewerf aan de westzijde van de haven en met de aanleg van een serie sterke forten die de eenvoudige veldwerkjes waarmee de Britten en Russen bij hun landing in 1799 weinig moeite hebben gehad moesten completeren dan wel vervangen. Als voorwerken werden de forten 'Du Falga' en 'Morland' (thans 'Kijkduin') aangelegd, als hoofdreduit 'Lasalle' (thans 'Erfprins'). Dit laatste en de forten 'de l'Ecluse' (thans 'Dirksadmiraal') en 'Dugommier' (thans 'Oostoever') werden onderling verbonden door een bedekte gemeenschapslinie. Onder de regering van Koning Willem I werd de aanleg van deze vestingwerken voortgezet. Er zijn thans nog belangrijke resten van over, met name gedeelten van het fort 'Erfprins' en van de gemeenschapslinie.

Onder het Koninkrijk werd ook de aanleg van de werf voortgezet. Deze kon in 1882 als voltooid worden beschouwd. De werf was toen reeds voorzien van een gegraven dok, het tegenwoordige 'Oude dok'. De 'vuurmachine' voor het leegpompen daarvan (aanvankelijk een produkt van de fabriek van Dieudonné Forir te Luik, toen dit niet voldeed vervangen door een machine van Boulton & Watt) was

ondergebracht in het nog bestaande 'graanpakhuis'. Ook waren reeds aanwezig diverse magazijnen en werkplaatsen die gedeeltelijk nog bestaan. Tegen het einde van de jaren 1820 verzezen het zogenaamde Pikorentje (magazijn voor licht ontvlambare stoffen; dit gebouw huisvest thans het Helder's marinemuseum met een collectie betreffende de geschiedenis van Den Helder en van de Nederlandse zee-macht na 1813) en het 'Paleis' (Commandementsgebouw der Marine). Waarschijnlijk is het ontwerp van al de genoemde gebouwen toe te schrijven aan de opzichter der maritieme gebouwen I. Valk.

In 1824 werd de aanleg van het Groot Noordhollandsch Kanaal voltooid, naar ontwerp van Jan Blanken Janszoon die eerder de marinewerf had ontworpen. Hierna was Den Helder enkele tientallen jaren lang de voornaamste voorhaven van Amsterdam. Tot 1851 kon het echter slechts in geringe mate de vruchten van deze situatie plukken omdat het grondgebied der gemeente gold als 'onvrij territoire' waar zeeschepen niet mochten laden of lossen en de opslag van handelswaar aan allerlei beperkende bepalingen was onderworpen. In deze periode verzezen in Den Helder twee nog bestaande kerkgebouwen, de Rooms-katholieke kerk van St. Petrus en Paulus aan de Kerkgracht (1839-1840, gerestaureerd 1965) en de Nieuwe Kerk aan de Westgracht (1838-1839, oorspronkelijk Nederlands Hervormd, sinds enkele jaren in gebruik bij de Volle-Evangelie-gemeente die het gebouw een hard nodige opknappbeurt heeft doen ondergaan). Ongeveer tezelfdertijd kwam op de werf een aantal conservatiekappen voor kanonneerbotten tot stand. Enkele hiervan bestaan nog, als laatste vertegenwoordigers in Nederland van een eertijds wijd verbreid type utiliteitsgebouw.

In 1865 verkreeg Den Helder aansluiting aan het spoorwegnet. Tegen

het einde van de jaren 60 werd het fort 'Erfprins' belangrijk uitgebreid, met onder meer een bomvrije kazerne voor 1000 man (thans nog aanwezig, maar in slechte staat van onderhoud). De adelborstenopleiding die sinds 1854 haar domicilie had op het Maritieme Etablissement Willemsoord – de officiële naam van het complex marine-richtingen aan het Nieuwe Diep – maar daar aanvankelijk zeer primitief was gehuisvest kan vanaf 1870 beschikken over het huidige hoofdgebouw van het Koninklijk Instituut voor de Marine; dat is ontworpen door Cornelis Oudshoorn. Zes jaar later werd het Noordzeekanaal geopend, wat uiteraard voor de economie van Den Helder een zware slag betekende. Daarna was de stad voor haar welvaart lange tijd afhankelijk van Marine en visserij. Hierin is in het zeer recente verleden in zoverre verandering gekomen dat Den Helder een niet onbelangrijke basis is geworden voor zogenaamde 'off-shore' activiteiten op het Nederlandse gedeelte van het continentale plateau.

In de jaren 80 van de 19e eeuw kwam een reeds veel eerder geconcipeerd plan tot uitvoering en werd aan de oostzijde van de havenmond, op de plaats van het huidige havenkantoor, een fort gebouwd. Het pantserfort Harssens werd bewapend met kanonnen van 30,5 cm in draaibare koepels die in 1886 hun eerste proefschoten losten. Het was het laatste belangrijke vestingwerk dat tot de Tweede Wereldoorlog in of nabij Den Helder tot stand kwam (de bouw van een nieuw fort 'Kijkduin' werd in november 1918 abrupt gestaakt).

Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn in Den Helder grote verwoestingen aangericht, door luchtbombardementen en door afbraak op last van de bezetter. Alle of vrijwel alle bebouwing van vóór 1800 is verdwenen. Het belangrijkste verlies was echter, architectonisch gezien, het door Piet Kramer ontworpen gebouw van de Bond voor

Minder Marine Personeel dat in 1914 in gebruik was genomen. Bij de wederopbouw van het centrum, waarvoor Wieger Bruin de eerste plannen ontwierp, werd de planologische situatie sterk verbeterd door het enkele honderden meters zuidwaarts verplaatsen van het stationemplacement. De waterkant van Den Helder kreeg na de oorlog een geheel ander aanzien door de aanleg van de Nieuwe Marinehaven aan de oostzijde van het Nieuwe Diep. Als gevolg van die aanleg werd het Nederlands grondgebied met viereneenhalve vierkante kilometer uitgebreid. Hij had ook tot gevolg dat het 'plan-Brandligt' historie werd: het Nieuwe Diep werd afgedamd.

Literatuur

- West-Frieslands Oud en Nieuw*, 30e bundel van het Historisch Genootschap 'Oud West-Friesland', 1963.
- F. J. A. Broeze, W. M. Jansen, 'Den Helder en het Nieuwediep (1770-1822)', *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Zee-geschiedenis*, 22 (maart 1971), 5-19.
- D. Dekker, *Ontwikkelingsgeschiedenis en beschrijving der gemeente Den Helder, Den Helder 1875* (herdruk Zaltbommel 1969).
- C. Reinders Folmer-van Prooijen, *Rijkswerf Willemsoord 1822-1892, overzicht van terrein en gebouwen*, Den Helder 1982 (niet in de handel).
- H. Schoorl, *Zesbonderd jaar water en land; Bijdrage tot de historische Geo- en Hydrografie van de Kop van Noord-Holland in de periode ± 1150-1750*, Groningen 1973.

BOEKAANKONDIGINGEN

IN EN RONDOM 'DE SCHAEPSKOYE'

Aan de Gortstraat in Middelburg bevindt zich op nummer 38 een opmerkelijk, liefst zeven venstertraveeën

breed woonhuis. Over dat huis heeft de huidige bewoner, jhr. G. Ploos van Amstel, een boekje geschreven, getiteld: *In en rondom De Schaepskoye*. We kunnen er o.a. in lezen dat er al in de tweede helft van de 16e eeuw aan de Gortstraat een huis, genaamd De Schaepskoye, te vinden was, dat later door aankoop van de aangrenzende panden aanzienlijk werd vergroot. Kort na 1750 zal het huis zijn thans nog bestaande voorgevel, geleed door geblokte lisenen, gekregen hebben. Het bezienswaardige interieur bevat nog tal van overblijfselen uit de 18e eeuw zoals stucplafonds, schoorsteenmantels en betimmeringen, waarvan de lezer een beeld krijgt door middel van uitgebreide beschrijvingen en vele zwartwit foto's. Bij het huis hoort een ruime tuin, waarin een twee eeuwen oude beuk. Hoe die tuin er omstreeks 1850 uitzag – aangelegd in z.g. Engelse of landschapsstijl met kronkelpaadjes en niervormige perkjes – is op één van de afbeeldingen te zien.

Jhr. G. Ploos van Amstel, In en rondom 'De Schaepskoye', Gortstraat 38, Middelburg. Geschiedenis van de eerste en de enig-monumentale ambtswoning voor een agent van De Nederlandsche Bank n.v. De Nederlandsche Bank, 1983, 79 pp., rijk geïll. Wie in de uitgave geïnteresseerd is, kan schriftelijk contact opnemen met de auteur. Men wordt verzocht bij de aanvraag om een (gratis) exemplaar van het boekje de portokosten ad f 2,80 in postzegels te voldoen.

BRUGGENBOEK LEIDEN

In 1983 gaf de gemeente Leiden het *Bruggenboek Leiden* uit, waarvan de eerste editie snel uitverkocht was. Inmiddels is een tweede, verbeterde druk verschenen. Het boek begint met een uitvoerige inleiding over de Leidse bruggen vanaf de middeleeuwen tot heden, waarbij het accent ligt op de periode 1600-1900. Er wordt onder meer verteld door wie de bruggen wer-

den gebouwd en wie er voor het onderhoud moesten zorgen. Na de inleiding volgt een lijst van alle nog bestaande bruggen in Leiden: in totaal ruim 200. Vervolgens wordt elke brug afzonderlijk behandeld (waarvoor één bladzijde per brug is gereserveerd). Van iedere brug is een recente zwartwit foto opgenomen en een groot aantal zakelijke gegevens, zoals naam, ligging, brugnummer, bouwmaterialen, brugtype, afmetingen en – indien bekend – jaartallen van de bouw en latere verbouwingen en restauraties. Aan het eind van het boek bevindt zich een aantal kaarten, waarop door middel van rode stippen en nummers de ligging van alle behandelde bruggen is op te zoeken.

Bruggenboek Leiden. Uitgave Directie Civiele Werken Leiden en Directie Gemeentearchief Leiden, 1983 (1984?), 284 pp., rijk geïll., f 30,-. Verkrijgbaar in Leiden bij het Stadhuis, afd. Voorlichting (tel. 071-254911), bij het Stadsbouwhuis aan de Langegracht 72 en bij de Gemeentelijke Archiefdienst, Boisotkade 2a in Leiden.

NOORD-HOLLAND EN DE MONUMENTEN

Het provinciebestuur van Noord-Holland heeft een boekje uitgegeven, waarin allerlei aspecten van monumenten en monumentenzorg beknopt en overzichtelijk worden behandeld. Het geeft voorbeelden van alle mogelijke monumenten in deze provincie en een kort overzicht van de verschillende geografische gebieden. In het laatste hoofdstuk, Provinciale monumentenzorg, komen allerlei praktische vragen over dit onderwerp aan de orde, zoals: vergunningen, subsidie, onderhoud, bezwaarschriften, controle, belastingfaciliteiten, advies enz. Hiermee kan dit boekje, hoewel bedoeld voor de provincie Noord-Holland, ook voor monumentenliefhebbers in andere delen van het land van nut zijn.

Noord-Holland en de monumenten. Uitgave Provinciebestuur Noord-Holland, 1984, 64 pp., rijk geïll. Het boekje is gratis te verkrijgen bij het Bureau Voorlichting van de provincie Noord-Holland, Dreef 3, 2012 HR Haarlem, telefoon 023-169933.

TENTOONSTELLING

OP GOEDE GRONDEN: DE EERSTE BOEREN IN NOORDWEST EUROPA

Het Bonnefantenmuseum in Maastricht heeft ter gelegenheid van zijn 100-jarig bestaan een archeologische jubileumtentoonstelling georganiseerd, die een beeld wil geven van de leefwijze van de eerste boerengemeenschappen in deze streken. Ongeveer 7000 jaar geleden vestigden zich op de vruchtbare lössgronden mensen die niet meer door jacht en het verzamelen van eetbare planten in hun levensonderhoud voorzagen, maar hun voedsel zelf produceerden. Resten van hun woonplaatsen zijn in grote gebieden van Europa teruggevonden. Dank zij uitgebreide opgravingen, die onder meer in Limburg (Sittard, Geleen, Stein, Elsloo) en in het aangrenzende bruinkoolgebied van het Rijnland zijn gedaan, is vrij veel bekend over het levenspatroon van de boerengemeenschappen. Het is de opzet van de tentoonstelling om de presentatie van een groot aantal vondsten te combineren met een op niet-ingeviden gerichte toelichting op het onderzoek naar deze Bandkeramiek-cultuur, zo genoemd naar de bandvormige motieven waarmee het aardewerk was versierd. Daarbij zijn experimenten, onder andere met gereconstrueerde gebruiksvoorwerpen, van groot belang. Centraal staat een grote maquette (4 x 5 m, schaal 1 : 100) van een geïdealiseerd dorp, die allerlei aspecten toont, zoals: de ligging in het landschap, de samenstelling van het dorp, de bouw van de huizen, het agrarisch bedrijf, de voedselbereiding en de begraafplaats.

Deze tentoonstelling werd georganiseerd in samenwerking met het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, waar zij daarna te zien zal zijn. Er is een begeleidend boek verkrijgbaar, geschreven door de samenstellers van de tentoonstelling, drs. M. E. Th. de Groot en prof. dr. G. J. Verwers.

Bonnefantenumuseum, Dominicanerplein 5, Maastricht

tot 31 maart 1985

maandag-vrijdag 10-12 en 13-17 uur, zaterdag-zondag 14-17 uur.

Museum van Oudheden, Rapenburg 28, Leiden

28 april-31 augustus 1985

maandag-zaterdag 10-17 uur, zondag 13-17 uur.

DIVERSEN

NATIONALE

MONUMENTENSTUDIEDAG 1985

De jaarlijkse monumentenstudiedag van de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming zal op 28 maart 1985 plaats vinden in 's-Hertogenbosch. Thema van deze dag is dit jaar *Behoud Restauratieambacht*. Een aantal deskundigen zal dit thema van verschillende kanten belichten: prof. dr. C. J. A. C. Peeters, hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (inleiding met name over de restauratie van de St. Jan in 's-Hertogenbosch); J. B. J. Hofmeijer, wetenschappelijk medewerker van de Stichting Vakgroep Restauratie; J. M. L. Koekoek, directeur van de Stichting Vakopleiding Bouwbedrijf, en jhr. L. C. M. van Nispen tot Sevenaer, directeur restauratiezaken van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Verder zal op deze dag de officiële opening plaatsvinden van het Restauratieambacht-centrum in de St. Jozefkerk en zal, als première, een film over het restauratieambacht

worden vertoond. Tot slot zal een discussie over dit onderwerp worden geleid door de heer J. C. J. Lammers, voorzitter van de NCM.

De kosten voor deelname aan de studiedag bedragen f 55,- per persoon. Nadere informatie is te verkrijgen bij de NCM, St. Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam, telefoon 020-277706. U kunt zich opgeven door het betreffende bedrag over te maken op girorekening 29.66.786 t.n.v. de Stichting NCM te Amsterdam, met vermelding van de naam (namen), adres(sen) en telefoonnummer(s) van de persoon (personen) voor wie de betaling bestemd is.

TWEEDE EEUWFEEST NEDERLANDSE EN FRANSE REVOLUTIE

Ter herdenking van de gebeurtenissen uit 1787, de Franse (1789) en de Bataafse Omwenteling (1795 e.v.), is een *Comité Tweede Eeuwfeest Nederlandse en Franse Revolutie* opgericht, dat zich ten doel stelt allerlei initiatieven in dit kader te stimuleren en te coördineren. Het comité probeert zoveel mogelijk structuur aan te brengen in de herdenkingen teneinde het inzicht in de vernieuwingen die toen in ons land plaatsvonden te vergroten en een samenhangend beeld van de periode 1750-1820 te verkrijgen. In het comité zijn enige landelijke instellingen op het gebied van wetenschap en cultuur vertegenwoordigd, zoals het Algemeen Rijksarchief, het Rijksmuseum en het Nederlands Historisch Genootschap; het bevat tevens enkele historici en Neerlandici, die gespecialiseerd zijn op het gebied van de achttiende en negentiende eeuw. Het comité zou graag zo spoedig mogelijk (het liefst vóór 1 maart 1985) inlichtingen ontvangen over reeds geplande of te verwachten activiteiten. *Contactadres: W. Th. M. Frijhoff, Subfaculteit Maatschappijgeschiedenis EUR, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam.*

ARCHIVISIE

Eind 1983 is uit particulier initiatief de *Stichting Archivisie - wegwijzer voor architectuur en stedenbouw* opgericht. Deze stelt zich tot doel voorlichting te geven over de gebouwde omgeving (vanaf het begin van deze eeuw) in educatieve, culturele en maatschappelijke zin. Zij wil door middel van excursies antwoord geven op vragen als:

- wat heeft een bepaalde architect ontworpen?
- door wie is het gebouwd, waar staat het en hoe is het te bereiken?
- wat zijn de bouwtechnische gegevens?

De stichting beschikt over een groeiend documentatiebestand, waarin namen en werk van architecten, voorbeelden uit de ontwikkeling van architectuur en stedenbouw (woningbouw, architectuurstromingen enz.) te vinden zijn. De activiteiten van de Stichting Archivisie richten zich voorlopig op het:

- bijeenbrengen en inventariseren van architectuurkaarten, -wandelingen enz.
- samenstellen van beknopte informatie over markante projecten,
- organiseren van excursies,
- rondleiden van groepen uit binnen- en buitenland.

Daarnaast onderhoudt de stichting contacten met neveninstellingen in binnen- en buitenland teneinde een bredere informatie-uitwisseling en -overdracht mogelijk te maken.

Nadere informatie kan worden verkregen bij het bureau van de stichting: telefonisch maandag-vrijdag, 14-17 uur: 020-258908 of schriftelijk via postbus 14603, 1001 LC Amsterdam.

INSTRUCTIES VOOR AUTEURS

INZENDING

Manuscripten van bijdragen voor het *Bulletin KNOB* dienen in tweevoud, enkelzijdig getypt, met dubbele spatie en een kantlijn van minstens 4 cm, te worden ingestuurd aan het Bureau KNOB, St. Anthoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam, tel. 020-277706.

Op een apart vel moeten een kort curriculum vitae van de auteur(s) en een opgave van vroegere publikaties zijn bijgevoegd. Artikelen moeten bovendien vergezeld zijn van een korte inleidende aankondiging van niet meer dan 100 woorden en van een samenvatting in het Engels van niet meer dan 200 woorden. Noten, literatuuropgaven en onderschriften bij de afbeeldingen dienen ook op aparte vellen te worden ingeleverd.

Een goede verzorging bevordert de redactionele behandeling en de publicatie.

TEKST

Voor het Nederlands dient men gebruik te maken van de voorkeurs spelling. Tegen bijdragen in een andere taal is in principe geen bezwaar. De tekst kan zijn ingedeeld in hoofdstukken en/of paragrafen die dan een eigen ondertiteling hebben.

In de tekst dient verwezen te worden naar de afbeeldingen, mede ter wille van de plaatsing daarvan. Onderschriften dienen op zichzelf te staan en niet te verwijzen naar de tekst.

ILLUSTRATIEMATERIAAL

Foto's kunnen in enkelvoud worden ingediend. Indien letters en cijfers in

foto's moeten worden opgenomen, moeten deze zijn aangegeven op een tweede exemplaar of op een transparant over de foto. Tekeningen dienen het liefst in origineel te worden ingediend. Indien geen origineel beschikbaar is, is een contrastrijke kopie op helder papier vereist voor een goede reproductie. Arceringen komen beter over dan halftonen. Letters en cijfers dienen van een dergelijke afmeting te zijn dat zij bij eventuele verkleining nog leesbaar zijn. Gebruik van schaalstok en noordpijl verdient aanbeveling. Men houde rekening met het formaat van het *Bulletin KNOB*. Uitslaande bladen worden niet gebruikt.

Vermeld moeten worden de herkomst van de illustratie, wie het auteursrecht heeft en of een vergoeding aan de houder vereist is.

Illustratiemateriaal wordt na publicatie teruggestuurd; manuscripten niet.

NOTEN EN LITERATUUROPGAVEN

Noten moeten doorlopend genummerd worden.

Literatuuropgaven kunnen als noten, en bij Archeologisch Nieuws als apart lijstje achteraan de bijdrage, worden opgenomen. De gegevens moeten zo volledig mogelijk zijn en in de stijl van het *Bulletin KNOB* worden opgesteld, overeenkomstig de volgende voorbeelden:

Luttermvelt, R. van, *De buitenplaatsen aan de Veebt*. Lochem 1920² (1e druk 1948).

Wijck, H. W. M. van der, 'Het landelijk aspect van de vroege hofsteden in Holland', *Bulletin KNOB* 66 (1967), 146-152.

Hopper, F., 'The Dutch classical gar-

den and André Mollet', *Journal of Garden History*, 2 (1982) nr. 1, 25-41.

Eerhart, B., 'De vele kanten van het Vondelpark', *Wonen TAJBK* (1973) nr. 8, 5-11.

Terwen, J. J., 'De tuinen van het Mauritshuis', in *Nederlandse kunstnijverheid en interieurkunst*. Haarlem 1981, is *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 31 (1980), 104-122.

Het Valkhof te Nijmegen tentoonstellingscatalogus Commanderie van St. Jan, Nijmegen 1980.

DRUKPROEVEN

De eerstgenoemde auteur ontvangt één proef van de tekst en de onderschriften. De gecorrigeerde proef moet binnen drie dagen worden geretourneerd naar de eindredacteur. Proeven zijn bedoeld voor correctie, niet om te herschrijven. Indien de kosten van de auteurscorrectie (d.w.z. wijzigingen t.o.v. de oorspronkelijke kopij) meer dan 5% van de zetkosten bedragen, wordt dit de auteur in rekening gebracht.

OVERDRUKKEN

Met de proeven ontvangt de auteur een bestelformulier voor overdrukken. Per bijdrage worden 20 overdrukken gratis verstrekt. Extra overdrukken kunnen worden besteld à f 0,25 per pagina.

De opvattingen weergegeven in de bijdragen zijn uitsluitend voor de verantwoordelijkheid van de auteurs.

Copyright © Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond.